ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ

JÁN MAZÁK

της 10ης Ιουλίου 2008 [1]

I — Εισαγωγή

1. Με απόφαση της 16ης Μαρτίου 2007, που περιήλθε στο Δικαστήριο στις 22 Μαρτίου 2007, το Centrale Raad van Beroep (δευτεροβάθμιο δικαστήριο κοινωνικοασφαλιστικών υποθέσεων) (Κάτω Χώρες) υπέβαλε στο Δικαστήριο, βάσει του άρθρου 234 ΕΚ, πλειάδα προδικαστικών ερωτημάτων που αφορούν την ερμηνεία της κοινοτικής νομοθεσίας σχετικά με το δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής των εργαζομένων και των διατάξεων της Συνθήκης ΕΚ σχετικά με την ιθαγένεια της Ενώσεως σε συνδυασμό με το άρθρο 12 ΕΚ.

2. Η αίτηση περί παραπομπής εκδόθηκε στο πλαίσιο εκδικάσεως της προσφυγής που άσκησε η J. Förster, Γερμανίδα υπήκοος που εγκαταστάθηκε στις Κάτω Χώρες προκειμένου να πραγματοποιήσει ανώτερες σπουδές στη χώρα αυτή και στην οποία επίσης εργάστηκε αρχικά έναντι αμοιβής κατά τη διάρκεια των σπουδών αυτών, κατά της γενικής διευθύνσεως του Hoofddirectie van de Informatie Beheer Groep (στο εξής: IBG), διοικητικού οργάνου επιφορτισμένου με την εφαρμογή της ολλανδικής νομοθεσίας περί χρηματοδοτήσεως των σπουδών. Η J. Förster βάλλει κατά της αρνήσεως του IBG να της χορηγήσει οικονομικό βοήθημα και την κάλυψη των δαπανών της σπουδών και διαβιώσεως (στο εξής: σπουδαστικό βοήθημα) για την περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας έπαυσε να εργάζεται, με το σκεπτικό ότι δεν είχε πλέον την ιδιότητα του κοινοτικού εργαζομένου και ότι δεν πληρούσε πλέον την προϋπόθεση, όπως αυτή εφαρμόζεται από το IBG, της νόμιμης διαμονής στις Κάτω Χώρες επί πέντε τουλάχιστον συναπτά έτη.

3. Ως εκ τούτου, η παρούσα υπόθεση θέτει ουσιαστικά δύο ζητήματα. Το πρώτο αφορά το αν ένας (διακινούμενος) φοιτητής που βρίσκεται στην κατάσταση της J. Förster μπορεί να επικαλεστεί το δικαίωμα ενός κοινοτικού εργαζομένου να τυγχάνει ίσης μεταχειρίσεως προκειμένου να απαιτήσει χρηματοδότηση των σπουδών του, μολονότι, κατά την επίμαχη περίοδο, είχε ολοκληρώσει τις προηγούμενες επαγγελματικές δραστηριότητές του και, ως εκ τούτου, δεν ασκούσε οικονομική δραστηριότητα.

4. Δεύτερον, το αιτούν δικαστήριο ερωτά, κατ' ουσίαν, αν, ως πολίτης της Ενώσεως, ένας φοιτητής όπως είναι η J. Förster μπορεί, σε κάθε περίπτωση, να επικαλεστεί την αρχή της ίσης μεταχειρίσεως που κατοχυρώνει το άρθρο 12, πρώτο εδάφιο, ΕΚ προκειμένου να λάβει χρηματοδότηση των σπουδών και, ειδικότερα, αν και υπό ποιες προϋποθέσεις

1 — Γλώσσα του πρωτοτύπου: η αγγλική.

μπορεί να απαιτηθεί από τον ενδιαφερόμενο φοιτητή, προκειμένου να λάβει μία τέτοια χρηματοδότηση σπουδών, να διαμένει νομίμως στο κράτος μέλος υποδοχής για περίοδο πέντε ετών προτού υποβάλει αίτηση για τη χορήγηση οικονομικής ενισχύσεως.

5. Συνεπώς, το Δικαστήριο καλείται να διευκρινίσει τη νομολογία του Bidar και, ειδικότερα, την εκτίμησή του ότι ένα κράτος μέλος μπορεί νομίμως να μην προβαίνει στη χορήγηση οικονομικής ενισχύσεως παρά μόνο στους φοιτητές που απέδειξαν «ορισμένου βαθμού ένταξη στην κοινωνία του [2]».

II — Νομικό πλαίσιο

A — *Κοινοτικό δίκαιο*

6. Το άρθρο 7 του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68 του Συμβουλίου, της 15ης Οκτωβρίου 1968, περί της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων στο εσωτερικό της Κοινότητας [3], προβλέπει τα εξής:

«1. Ο εργαζόμενος υπήκοος ενός Κράτους μέλους δεν δύναται στην επικράτεια των άλλων Κρατών μελών, να έχει, λόγω της ιθαγενείας του, διαφορετική μεταχείριση από τους ημεδαπούς εργαζομένους, ως προς τους όρους απασχολήσεως και εργασίας, ιδίως όσον αφορά την αμοιβή, την απόλυση, την επαγγελματική επανένταξη ή την επαναπασχόληση αν έχει καταστεί άνεργος.

2. Απολαύει των ιδίων κοινωνικών και φορολογικών πλεονεκτημάτων με τους ημεδαπούς εργαζομένους.

[…]»

7. Το άρθρο 1 της οδηγίας 93/96/ ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 29ης Οκτωβρίου 1993, σχετικά με το δικαίωμα διαμονής των σπουδαστών [4], προβλέπει τα εξής:

«Για να προσδιοριστούν οι προϋποθέσεις που θα διευκολύνουν την άσκηση του δικαιώματος διαμονής και για να διασφαλισθεί η χωρίς διακρίσεις πρόσβαση στην επαγγελματική εκπαίδευση υπηκόου κράτους μέλους που έγινε δεκτός να παρακολουθήσει επαγγελματική εκπαίδευση σε άλλο κράτος μέλος, τα κράτη μέλη αναγνωρίζουν δικαίωμα διαμονής σε κάθε σπουδαστή-υπήκοο κράτους μέλους που δεν έχει το εν λόγω δικαίωμα με βάση άλλη διάταξη του κοινοτικού δικαίου, καθώς και στο /στη σύζυγό του και τα συντηρούμενα τέκνα τους, ο οποίος

2 — Απόφαση της 15ης Μαρτίου 2005, C-209/03 (Συλλογή 2005, σ. I-2119, σκέψη 57).

3 — ΕΕ ειδ. έκδ. 05/001, σ. 33.

4 — ΕΕ L 317, σ. 59.

δηλώνει ή με οποιοδήποτε άλλο τουλάχιστο ισοδύναμο τρόπο, ή κατ' επιλογήν του, διαβεβαιώνει την αρμόδια εθνική αρχή ότι διαθέτει πόρους, ώστε τα πρόσωπα αυτά να μην επιβαρύνουν, κατά τη διάρκεια της διαμονής τους, το σύστημα κοινωνικής πρόνοιας του κράτους μέλους υποδοχής, υπό τον όρο ότι θα είναι εγγεγραμμένος σε αναγνωρισμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα προκειμένου να παρακολουθήσει, κατά κύρια απασχόληση, κύκλο επαγγελματικής εκπαίδευσης και ότι διαθέτει υγειονομική ασφάλιση η οποία καλύπτει το σύνολο των κινδύνων στο κράτος μέλος υποδοχής.»

8. Το άρθρο 3 της οδηγίας 93/96 προβλέπει:

«Η παρούσα οδηγία δεν θεμελιώνει δικαίωμα χορήγησης, εκ μέρους του κράτους μέλους υποδοχής, οποιασδήποτε υποτροφίας σπουδών για σπουδαστές που είναι κάτοχοι δικαιώματος διαμονής.»

9. Το άρθρο 2 το κανονισμού (ΕΟΚ) 1251/70 της Επιτροπής, της 29ης Ιουνίου 1970, περί του δικαιώματος των εργαζομένων να παραμένουν στην επικράτεια κράτους μέλους μετά την άσκηση σ' αυτό ορισμένης εργασίας [5], προβλέπει τα εξής:

«1. Έχει το δικαίωμα μονίμου παραμονής στο έδαφος Κράτους μέλους:

α) ο εργαζόμενος ο οποίος, κατά τη στιγμή που παύει τη δραστηριότητά του, έχει συμπληρώσει την προβλεπόμενη από τη νομοθεσία του κράτους αυτού ηλικία προς συνταξιοδότηση λόγω γήρατος και ο οποίος είχε σ' αυτό απασχόληση κατά τη διάρκεια των δώδεκα τελευταίων μηνών τουλάχιστον και έχει δε διαμείνει συνεχώς εκεί περισσότερο από τρία έτη

[…]».

10. Δυνάμει του άρθρου 7 του κανονισμού αυτού, «[τ]ο δικαίωμα ίσης μεταχειρίσεως, που αναγνωρίζεται από τον κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68 του Συμβουλίου, διατηρείται υπέρ των δικαιούχων του παρόντος κανονισμού».

5 — ΕΕ ειδ. έκδ. 05/001, σ. 64.

11. Ο κανονισμός 1612/68 τροποποιήθηκε και η οδηγία 93/96 καταργήθηκε από την οδηγία 2004/38/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 29ης Απριλίου 2004, σχετικά με το δικαίωμα των πολιτών της Ένωσης και των μελών των οικογενειών τους να κυκλοφορούν και να διαμένουν ελεύθερα στην επικράτεια των κρατών μελών [6], οδηγία την οποία, δυνάμει του άρθρου της 40, τα κράτη μέλη έπρεπε να μεταφέρουν στην εσωτερική έννομη τάξη τους πριν τις 30 Απριλίου 2006.

12. Δυνάμει του άρθρου 16, παράγραφος 1, της οδηγίας 2004/38:

«Οι πολίτες της Ένωσης οι οποίοι έχουν διαμείνει νομίμως για συνεχές χρονικό διάστημα πέντε ετών στο κράτος μέλος υποδοχής έχουν δικαίωμα μόνιμης διαμονής στην επικράτειά του. […]»

13. Το άρθρο 24 της οδηγίας 2004/38, που επιγράφεται «Ίση μεταχείριση», προβλέπει τα εξής:

«1. Με την επιφύλαξη των ειδικών διατάξεων που προβλέπονται ρητώς στη Συνθήκη και στο παράγωγο δίκαιο, όλοι οι πολίτες της Ένωσης που διαμένουν στην επικράτεια του κράτους μέλους υποδοχής βάσει της παρούσας οδηγίας, απολαύουν ίσης μεταχείρισης σε σύγκριση με τους ημεδαπούς του εν λόγω κράτους μέλους εντός του πεδίου εφαρμογής της Συνθήκης. Το ευεργέτημα του δικαιώματος αυτού εκτείνεται στα μέλη της οικογένειας που δεν είναι υπήκοοι κράτους μέλους, εφόσον έχουν δικαίωμα διαμονής ή μόνιμης διαμονής.

2. Κατά παρέκκλιση από την παράγραφο 1, το κράτος μέλος υποδοχής δεν είναι υποχρεωμένο να χορηγεί δικαίωμα σε κοινωνικές παροχές κατά τους πρώτους τρεις μήνες της διαμονής, ή, κατά περίπτωση, κατά το μακρότερο χρονικό διάστημα που προβλέπεται στο άρθρο 14, παράγραφος 4, στοιχείο β΄, ούτε να δίνει, πριν από την απόκτηση του δικαιώματος μόνιμης διαμονής, σπουδαστική βοήθεια συμπεριλαμβανομένης της επαγγελματικής κατάρτισης, αποτελούμενη από σπουδαστικές υποτροφίες ή σπουδαστικά δάνεια σε άλλα πρόσωπα εκτός από μισθωτούς, μη μισθωτούς, σε πρόσωπα που διατηρούν αυτή την ιδιότητα και στα μέλη των οικογενειών τους.»

Β — *Η σχετική εθνική νομοθεσία*

14. Οι κανόνες που διέπουν τη χρηματοδότηση των σπουδών περιλαμβάνονται στον νόμο του 2000 σχετικά με τη χρηματοδότηση

6 — ΕΕ L 158, σ. 77, και —διορθωτικό— ΕΕ 2004, L 229, σ. 35.

σπουδών (Wet studiefinanciering 2000, στο εξής: WSF 2000). Μία από τις προϋποθέσεις για τη χρηματοδότηση των σπουδών αφορά την ιθαγένεια του φοιτητή. Το ζήτημα αυτό ρυθμίζεται από το άρθρο 2.2 του WSF 2000, το οποίο, κατά την περίοδο από 1 Σεπτεμβρίου 2000 έως 21 Νοεμβρίου 2003, είχε ως εξής:

«1. Υποτροφία σπουδών μπορεί να χορηγηθεί στον σπουδαστή ο οποίος:

a. έχει την ολλανδική ιθαγένεια,

b. δεν έχει την ολλανδική ιθαγένεια, αλλά κατοικεί στις Κάτω Χώρες και εξομοιώνεται με Ολλανδό υπήκοο όσον αφορά τις υποτροφίες σπουδών βάσει διεθνούς συμβάσεως ή αποφάσεως διεθνούς οργανισμού ή

c. δεν έχει την ολλανδική ιθαγένεια, αλλά κατοικεί στις Κάτω Χώρες και περιλαμβάνεται σε κατηγορία προσώπων που εξομοιώνονται με τους Ολλανδούς υπηκόους όσον αφορά τις υποτροφίες σπουδών βάσει κανονιστικής πράξεως της διοικήσεως.»

15. Στο άρθρο 2.2 προστέθηκε η παράγραφος 2 η οποία άρχισε να ισχύει από 21 Νοεμβρίου 2003 και προβλέπει τα εξής:

«Κατά παρέκκλιση από παράγραφο 1, στοιχείο b, η προϋπόθεση να κατοικούν οι σπουδάζοντες στις Κάτω Χώρες δεν ισχύει για σπουδάζοντες ως προς τους οποίους η προϋπόθεση αυτή δεν επιτρέπεται να τίθεται βάσει διεθνούς συμβάσεως ή αποφάσεως οργανισμού δημοσίου διεθνούς δικαίου. Μέσω ή βάσει κανονιστικής πράξεως της διοικήσεως μπορούν να θεσπίζονται κανόνες σε σχέση με την ορθή εφαρμογή αυτής της παραγράφου.»

16. Στις 4 Μαρτίου 2005, το IBG, διοικητικό όργανο επιφορτισμένο με την εφαρμογή του WSF 2000, εξέδωσε τον κατευθυντήριο κανόνα για την πολιτική ελέγχου του διακινούμενου εργατικού δυναμικού (Beleidsregel controlebeleid migrerend werknemerschap) [7]. Ο κανόνας αυτός άρχισε να ισχύει στις 23 Μαρτίου 2005 και αφορά τον έλεγχο των χρονικών διαστημάτων χρηματοδοτήσεως σπουδών από του ημερολογιακού έτους 2003. Ο κανόνας αυτός ορίζει ότι το IBG λαμβάνει ως βάση ότι κάθε σπουδάζων, ο οποίος έχει εργαστεί, κατά το ελεγχόμενο χρονικό διάστημα, τριάντα δύο ή και πλέον ώρες κατά μέσον όρο τον μήνα, έχει άνευ ετέρου την ιδιότητα του κοινοτικού εργαζο-

7 — AG/OCW/MT-05.11.

μένου. Αν εντούτοις ο σπουδάζων δεν πληροί το κριτήριο των τριάντα δύο ωρών, το IBG διενεργεί λεπτομερέστερη έρευνα ανάλογα με τις ατομικές περιστάσεις της περιπτώσεως.

17. Κατόπιν της αποφάσεως που εξέδωσε το Δικαστήριο επί της υποθέσεως Bidar [8], το IBG εξέδωσε, στις 9 Μαΐου 2005, τον κατευθυντήριο κανόνα προσαρμογής για αιτήσεις χρηματοδοτήσεως σπουδών όσον αφορά σπουδαστές από την ΕΕ, τον ΕΟΧ ή την Ελβετία (Beleidsregel aanpassing aanvraag studiefinanciering voor studenten uit EU, EER of Zwitserland στο εξής: κατευθυντήριος κανόνας της 9ης Μαΐου 2005) [9], ο οποίος, δυνάμει του άρθρου του 5, άρχισε να ισχύει από της δημοσιεύσεώς του αναδρομικώς από τις 15 Μαρτίου 2005.

18. Το άρθρο 2, παράγραφοι 1 και 2, του κατευθυντήριου κανόνα της 9ης Μαΐου 2005 έχει ως εξής:

«1. Σπουδαστής που έχει την ιθαγένεια κράτους μέλους της Ευρωπαϊκής Ενώσεως ή άλλου κράτους μέρους στη Συμφωνία για τον Ευρωπαϊκό Οικονομικό Χώρο της 2ας Μαΐου 1992 ή της Ελβετίας μπορεί κατόπιν αιτήσεως να λάβει υποτροφία σπουδών κατά τον WSF 2000 […], εφόσον πριν από την υποβολή της αιτήσεώς του έχει διαμείνει νομίμως στις Κάτω Χώρες επί χρονικό διάστημα τουλάχιστον πέντε ετών χωρίς διακοπή. Οι λοιπές διατάξεις του WSF 2000 […] έχουν εξ ολοκλήρου εφαρμογή.

2. Λογίζεται ότι υφίσταται η ανωτέρω κατά την παράγραφο 1 διαμονή, όταν οι σπουδάζοντες ήσαν κατά το εν λόγω χρονικό διάστημα εγγεγραμμένοι στο GBA [δημοτολόγιο]».

19. Από τις 5 Οκτωβρίου 2006, τα ζητήματα αυτά ρυθμίζονται με νόμο και ο κατευθυντήριος κανόνας της 9ης Μαΐου 2005 έχει καταργηθεί.

III — Πραγματικά περιστατικά και προδικαστικά ερωτήματα

20. Κατά τη διάταξη περί παραπομπής και βάσει των στοιχείων που προσκομίστηκαν κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, τα πραγματικά περιστατικά της υπό κρίση υποθέσεως έχουν ως εξής.

8 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2.
9 — AGOCenW/MT/05.

21. Η J. Förster, γερμανικής ιθαγενείας, γεννήθηκε στις 18 Ιουνίου 1979 στο Grevenbroich (Γερμανία) όπου και ανατράφηκε. Το Grevenbroich βρίσκεται 49 χιλιόμετρα από τα σύνορα μεταξύ Κάτω Χωρών και Γερμανίας.

22. Στις 5 Μαρτίου 2000, η J. Förster εγκαταστάθηκε στις Κάτω Χώρες και εγγράφηκε ευθύς αμέσως σε παιδαγωγική σχολή και την 1η Σεπτεμβρίου 2000 έλαβε πτυχίο στα παιδαγωγικά από το Hogeschool του Άμστερνταμ.

23. Από τις 16 Μαρτίου 2000 άρχισε επίσης διάφορες μισθωτές δραστηριότητες σε κέντρα κλήσεων, μέσω γραφείου ευρέσεως εργασίας.

24. Από τον Οκτώβριο του 2000 έως τον Ιούνιο του 2003, η J. Förster έκανε έναντι αμοιβής πρακτική άσκηση πλήρους απασχολήσεως σε ολλανδικό σχολείο που παρείχε δευτεροβάθμια ειδική εκπαίδευση σε μαθητές με προβλήματα συμπεριφοράς και/ή ψυχικές διαταραχές.

25. Μετά την πρακτική αυτή άσκηση, η J. Förster έπαυσε να παρέχει μισθωτή εργασία το 2003. Από τον Ιούλιο του 2004, εργάζεται εκ νέου στις Κάτω Χώρες.

26. Κατά τη διάταξη περί παραπομπής, η J. Förster ανέκαθεν διέμενε νομίμως στις Κάτω Χώρες.

27. Από τον Σεπτέμβριο του 2000, το IBG ενέκρινε τη χρηματοδότηση των σπουδών της J. Förster. Η χρηματοδότηση αυτή παρατεινόταν περιοδικά πάντοτε με το σκεπτικό ότι, στο μέλλον, η J. Förster θα έπρεπε να θεωρηθεί ως εργαζόμενη κατά την έννοια του άρθρου 39 ΕΚ, εργαζόμενη η οποία, δυνάμει του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68, πρέπει να εξομοιωθεί, από απόψεως χρηματοδοτήσεως σπουδών, με σπουδαστή ολλανδικής ιθαγενείας.

28. Την 1η Σεπτεμβρίου 2004, έπαυσε να έχει δικαίωμα χρηματοδοτήσεως των σπουδών της, δεδομένου ότι πέτυχε στις τελικές εξετάσεις για την απόκτηση πτυχίου παιδαγωγικών.

29. Σπουδαστικό βοήθημα της χορηγήθηκε αρχικά κατά το δεύτερο εξάμηνο του 2003. Εντούτοις, κατόπιν ελέγχου, το IBG κατέληξε τελικά στη διαπίστωση, με απόφασή του της 3ης Μαρτίου 2005, ότι από τον Ιούλιο του 2003 η J. Förster δεν είχε πλέον εργαστεί έναντι αμοιβής και ότι δεν μπορούσε πλέον να θεωρείται ως εργαζομένη. Κατόπιν αυτού, κλήθηκε να επιστρέψει τη χρηματοδότηση

που είχε εισπράξει για το δεύτερο εξάμηνο του 2003 καθώς και ένα ποσό για την κατοχή κάρτας χρησιμοποιήσεως δημόσιων μέσων μεταφοράς για την ίδια περίοδο η οποία είχε εκδοθεί με δαπάνες του IBG.

30. Η J. Förster άσκησε προσφυγή κατά της αποφάσεως αυτής ενώπιον του Rechtbank Alkmaar (πρωτοδικείο του Alkmaar), υποστηρίζοντας ότι πραγματοποίησε, κατά το πρώτο εξάμηνο του 2003, έναν τόσο υψηλό αριθμό ωρών αμειβόμενης εργασίας που θα έρεπε να θεωρηθεί ως κοινοτική εργαζομένη και για το δεύτερο εξάμηνο του 2003. Επικουρικώς, υποστήριξε ότι, ως πολίτης της Ευρωπαϊκής Ενώσεως που έχει πλήρως ενταχθεί στην ολλανδική κοινωνία, είχε δικαίωμα να ζητήσει τη χρηματοδότηση των σπουδών της για την περίοδο αυτή, σύμφωνα με την απόφαση Bidar [10].

31. Το IBG υποστήριξε ότι η J. Förster δεν μπορεί να θεωρηθεί ως κοινοτική εργαζομένη κατά το δεύτερο εξάμηνο του 2003 και έκρινε ότι η απόφασή του ήταν σύμφωνη με το κοινοτικό δίκαιο, όπως αυτό ερμηνεύθηκε με την απόφαση Bidar. Υποστήριξε ότι οι σπουδαστές που βρίσκονται στην κατάστασή της, οι οποίοι δεν αντλούν κανένα δικαίωμα βάσει ειδικής διατάξεως που απαγορεύει τις δυσμενείς διακρίσεις, μπορούν να τύχουν χρηματοδοτήσεως των σπουδών τους αποκλειστικά και μόνον αν διαμένουν νομίμως στις Κάτω Χώρες επί πέντε τουλάχιστον έτη, διάστημα το οποίο δεν είχε ακόμη συμπληρωθεί το 2003 στην περίπτωση της J. Förster.

32. Με απόφαση της 12ης Σεπτεμβρίου 2005, το Rechtbank Alkmaar απέρριψε την προσφυγή. Έκρινε, αφενός, ότι, κατά το δεύτερο εξάμηνο του 2003, η J. Förster δεν παρέσχε πραγματική και ουσιαστική εργασία και ότι, ως εκ τούτου, δεν μπορούσε να θεωρηθεί ως κοινοτική εργαζομένη και, αφετέρου, ότι δεν μπορούσε να επικαλεστεί την απόφαση Bidar διότι, πριν από την πραγματοποίηση των σπουδών της, ουδόλως είχε ενταχθεί στην ολλανδική κοινωνία.

33. Αντικείμενο της κύριας δίκης ενώπιον του Centrale Raad van Beroep είναι η έφεση που άσκησε η J. Förster κατά της αποφάσεως αυτής. Υποστηρίζει, κυρίως, ότι, κατά την εν λόγω περίοδο, είχε μέχρι τέτοιου βαθμού ενταχθεί στην ολλανδική κοινωνία ώστε να έχει, βάσει του κοινοτικού δικαίου, δικαίωμα χρηματοδοτήσεως των σπουδών της για το δεύτερο εξάμηνο του 2003 και, επικουρικώς, ότι έπρεπε να θεωρηθεί ως κοινοτική εργαζομένη καθ' όλο το 2003. Το IBG ενέμεινε στις απόψεις του.

10 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2.

34. Επικαλούμενο, μεταξύ άλλων, τις αποφάσεις του Δικαστηρίου Ninni-Orasche [11] και Fahmi και Esmoris Cerdeiro-Pinedo Amado [12], το αιτούν δικαστήριο συντάσσεται, προς το παρόν, με την άποψη του IBG ότι η J. Förster δεν μπορούσε να θεωρηθεί ότι διατήρησε την ιδιότητα της κοινοτικής εργαζομένης κατά το δεύτερο εξάμηνο του 2003, δεδομένου ότι, κατά την έναρξή τους, οι σπουδές της δεν αποτελούσαν συνέχεια δραστηριοτήτων που είχε ασκήσει προηγουμένως στις Κάτω Χώρες και ότι δεν συνέτρεχε περίπτωση ακούσιας ανεργίας συνεπεία της οποίας θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι αυτή υποχρεώθηκε να τύχει κάποιας επιμόρφωσης.

35. Εντούτοις, επισημαίνει ότι η J. Förster μπορεί ενδεχομένως να θεωρηθεί ότι αντλεί δικαίωμα χρηματοδοτήσεως των σπουδών της από τη νομοθεσία που διέπει τους εργαζομένους που εργάστηκαν κατά το παρελθόν ή από τις διατάξεις που αφορούν την ιθαγένεια της Ενώσεως σε συνδυασμό με την απαγόρευση των διακρίσεων λόγω ιθαγενείας του άρθρου 12 ΕΚ.

36. Τούτο εγείρει πλειάδα ζητημάτων. Πρώτον, το αιτούν δικαστήριο έχει επιφυλάξεις ως προς το περιεχόμενο του κανονισμού 1251/70, ιδίως ως προς το αν το άρθρο 7 του κανονισμού αυτού εφαρμόζεται και σε σπουδαστές οι οποίοι ήλθαν στις Κάτω Χώρες πρωτίστως για να σπουδάσουν και οι οποίοι αρχικώς ασκούσαν μισθωτές δραστηριότητες περιορισμένης κλίμακας παράλληλα με τις σπουδές τους, οι οποίοι όμως έπαυσαν εν τω μεταξύ τις δραστηριότητες αυτές.

37. Δεύτερον, το αιτούν δικαστήριο παρατηρεί ότι ορισμένα ερμηνευτικά ζητήματα που εξακολουθούν να είναι αναπάντητα σε σχέση με την ιθαγένεια της Ενώσεως και με το άρθρο 12 ΕΚ τέθηκαν στο πλαίσιο της κύριας δίκης, όπως επίσης τέθηκε το ζήτημα αν, βάσει της αποφάσεως Bidar [13] , η οδηγία 93/96 εμποδίζει σπουδαστή, ευρισκόμενο στην κατάσταση της J. Förster, που ήλθε στις Κάτω Χώρες πρωτίστως για να πραγματοποιήσει σπουδές στη χώρα αυτή, να επικαλεστεί το άρθρο 12 ΕΚ προκειμένου να ζητήσει τη χρηματοδότηση των σπουδών του.

38. Περαιτέρω, το αιτούν δικαστήριο ερωτά ποια συμπεράσματα πρέπει να συναχθούν από τις αποφάσεις Bidar [14] και Trojani [15] ως προς τα πέντε έτη διαμονής που απαιτεί ο κατευθυντήριος κανόνας της 9ης Μαΐου 2005, όπως αυτός εφαρμόζεται από το IBG.

11 — Απόφαση της 6ης Νοεμβρίου 2003, C-413/01 (Συλλογή 2003, σ. I-13187).
12 — Απόφαση της 20ής Μαρτίου 2001, C-33/99 (Συλλογή 2001, σ. I-2415).
13 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2.
14 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2.
15 — Απόφαση της 7ης Σεπτεμβρίου 2004, C-456/02 (Συλλογή 2004, σ. I-7573).

39. Ειδικότερα, ερωτά, πρώτον, αν, σε σχέση με τις χρηματοδοτήσεις σπουδών, οι πολίτες της Ενώσεως μπορούν να επικαλούνται το άρθρο 12, πρώτο εδάφιο ΕΚ, προτού συμπληρώσουν ορισμένο χρονικό διάστημα νόμιμης διαμονής στο κράτος μέλος υποδοχής ή προτού αποκτήσουν άδεια διαμονής.

40. Δεύτερον, ερωτά αν η προϋπόθεση διαμονής που προβλέπει η εθνική νομοθεσία συνάδει με το άρθρο 12 ΕΚ, εφόσον η προϋπόθεση αυτή επιβάλλεται αποκλειστικά στους υπηκόους άλλων κρατών μελών.

41. Τρίτον, εάν μια τέτοια προϋπόθεση μπορεί, κατ' αρχήν, να είναι δικαιολογημένη, θέτει το ερώτημα αν η υποχρέωση περί πενταετούς διαμονής, όπως αυτή εφαρμόστηκε από το IBG, συνάδει με το άρθρο αυτό. Συναφώς, το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι το γεγονός ότι αυτή η χρονική περίοδος απορρέει από την οδηγία 2004/38 οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μάλλον η υποχρέωση αυτή είναι νόμιμη. Εάν ναι, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται σε ποια έκταση μπορεί να επιβληθεί άνευ επιφυλάξεων σε κατ' ιδίαν περιπτώσεις όταν η συνδρομή άλλων παραγόντων, όπως είναι η επιλογή των σπουδών ή το γεγονός ότι υπάρχει Ολλανδός σύζυγος, αποδεικνύουν την ύπαρξη αυξημένου βαθμού εντάξεως στην ολλανδική κοινωνία.

42. Τέλος, η διάταξη περί παραπομπής επισημαίνει ότι η απόφαση, η οποία στηρίζεται στον κατευθυντήριο κανόνα της 9ης Μαΐου 2005, να απορριφθεί το αίτημα της J. Förster περί χρηματοδοτήσεως των σπουδών της για το δεύτερο εξάμηνο του 2003 με το σκεπτικό ότι δεν διέμενε νομίμως στις Κάτω Χώρες για περίοδο πέντε τουλάχιστον συναπτών ετών, στηρίζεται σε ερμηνεία της αποφάσεως Bidar και, ως εκ τούτου, σε κριτήριο το οποίο δεν μπορούσε να είναι γνωστό κατά τον χρόνο των κρίσιμων πραγματικών περιστατικών, ερμηνεία η οποία ενδεχομένως αντιφάσκει προς την απόφαση Collins [16], βάσει της οποίας μία προϋπόθεση διαμονής πρέπει να στηρίζεται σε σαφή και γνωστά εκ των προτέρων κριτήρια. Το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει, εντούτοις, ότι δεν τίθεται ζήτημα αυθαιρεσίας και ότι, εφόσον πρόκειται για χρονικό διάσημα που ανάγεται στο παρελθόν, δεν φαίνεται να τίθεται ζήτημα δικαιολογημένης εμπιστοσύνης της ενδιαφερομένης. Περαιτέρω, επισημαίνει ότι το IBG δημοσίευσε τον κατευθυντήριο κανόνα της 9ης Μαΐου 2005 λίγο μετά την έκδοση της αποφάσεως Bidar.

43. Αυτό είναι το πλαίσιο στο οποίο το Centrale Raad van Beroep ανέστειλε την ενώπιόν του διαδικασία και υπέβαλε τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο:

«1) Εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 7 του κανονισμού (ΕΟΚ) 1251/70 και ο σπουδαστής που έχει μεταβεί στις Κάτω Χώρες πρωτίστως για να πραγματοποιήσει σπουδές και ο οποίος άσκησε αρχικά περιορισμένης εκτάσεως βιοποριστικές δραστηριότητες παράλληλα με τις σπουδές του, πλην όμως έπαυσε εν τω μεταξύ να ασκεί τις δραστηριότητες αυτές;

16 — Απόφαση της 23ης Μαρτίου 2004, C-138/02 (Συλλογή 2004, σ. I-2703, σκέψη 72).

2) Απαγορεύει η οδηγία 93/96/ΕΟΚ στον διαλαμβανόμενο στο πρώτο ερώτημα σπουδαστή να επικαλεσθεί λυσιτελώς το άρθρο 12 ΕΚ προκειμένου να του χορηγηθεί υποτροφία [για την κάλυψη των δαπανών διαβιώσεως];

3) α) Ισχύει επίσης για την κάλυψη των δαπανών διαβιώσεως σπουδαστών ο κανόνας ότι ένας οικονομικά μη ενεργός πολίτης της Ενώσεως μπορεί να επικαλεσθεί το άρθρο 12 ΕΚ μόνον εφόσον διέμεινε νομίμως στη χώρα υποδοχής για ορισμένο χρονικό διάστημα ή εφόσον διαθέτει άδεια διαμονής;

β) Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, είναι θεμιτό να απαιτείται κατά το χρονικό διάστημα αυτό η τήρηση προϋποθέσεως ως προς τη διάρκεια της διαμονής αποκλειστικά από τους υπηκόους άλλων κρατών μελών εκτός της χώρας υποδοχής;

γ) Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, είναι σύμφωνη με το άρθρο 12 ΕΚ η πρόβλεψη προϋποθέσεως βάσει της οποίας απαιτείται διαμονή πενταετούς διάρκειας;

δ) Σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως, ποια προϋπόθεση ως προς τη διάρκεια διαμονής είναι θεμιτή;

4) Πρέπει σε ατομικές περιπτώσεις να απαιτείται συντομότερη περίοδος νόμιμης διαμονής, όταν άλλοι παράγοντες εκτός από τη διάρκεια της διαμονής καταδεικνύουν ότι υφίσταται σε σημαντικό βαθμό ένταξη στην κοινωνία της χώρας υποδοχής;

5) Αν, βάσει αποφάσεως του Δικαστηρίου, γίνει δεκτό ότι με το άρθρο 12 ΕΚ παρέχονται, με αναδρομική ισχύ, στους ενδιαφερομένους ευρύτερα δικαιώματα από ό,τι γινόταν προηγουμένως δεκτό, μπορεί να απαιτείται από αυτούς η τήρηση ευλόγων προϋποθέσεων σχετικών με τα δικαιώματα αυτά όσον αφορά παρελθόν χρονικό διάστημα, εφόσον οι προϋποθέσεις αυτές γνωστοποιήθηκαν λίγο μετά την έκδοση της αποφάσεως αυτής;»

IV — Νομική ανάλυση

A — *Εισαγωγικές παρατηρήσεις*

44. Όπως προκύπτει από τα πραγματικά περιστατικά που παραθέτει η διάταξη περί

παραπομπής, το ουσιώδες ζήτημα που τίθεται στην υπό κρίση υπόθεση αφορά το αν, υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις, η J. Förster δικαιούται, βάσει του κοινοτικού δικαίου, να τύχει ίσης μεταχειρίσεως σε σχέση με τη χορήγηση σπουδαστικού βοηθήματος για τη χρηματοδότηση των πανεπιστημιακών σπουδών της.

45. Το αίτημα της J. Förster αφορά μία περίοδο κατά την οποία δεν ασκούσε επαγγελματική δραστηριότητα και, ως εκ τούτου, δεν ήταν οικονομικά ενεργή. Όπως προελέχθη [17], η παράμετρος αυτή έχει αποφασιστική σημασία υπό το πρίσμα του κοινοτικού δικαίου, το οποίο —ειδικά όσον αφορά τη χορήγηση κοινωνικών παροχών— προβαίνει σε μία συνολική διάκριση μεταξύ των προσώπων που ασκούν οικονομική δραστηριότητα (μισθωτών και μη μισθωτών), αφενός, και των προσώπων που δεν ασκούν οικονομική δραστηριότητα, αφετέρου. Κατά κανόνα, το κοινοτικό δίκαιο αναγνωρίζει ευρύτερα δικαιώματα στην πρώτη κατηγορία προσώπων απ' ό,τι στη δεύτερη.

46. Έτσι, π.χ., η νομολογία του Δικαστηρίου διακρίνει μεταξύ, αφενός, των υπηκόων κρατών μελών, όπως είναι τα αναζητούντα εργασία πρόσωπα, που δεν έχουν συνάψει ακόμη εργασιακή σχέση και στα οποία η αρχή της ίσης μεταχειρίσεως δεν εφαρμόζεται παρά μόνο σε σχέση με την πρόσβαση στην απασχόληση και, αφετέρου, τα πρόσωπα που έχουν εισέλθει στην αγορά εργασίας του κράτους μέλους υποδοχής και τα οποία μπορούν, δυνάμει του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68, να απαιτήσουν τα ίδια κοινωνικά και φορολογικά πλεονεκτήματα με αυτά που απολαύουν οι ημεδαποί εργαζόμενοι [18].

47. Συνεπώς, ως προς το δικαίωμα των εκπατριζόμενων σπουδαστών να λάβουν κοινωνικές παροχές, η κατάσταση έχει ως εξής: τουλάχιστον δυνάμει της οδηγίας 93/96, καθώς και, πριν από τη συμπλήρωση πέντε συναπτών ετών διαμονής, δυνάμει της οδηγίας 2004/38, ένας «απλός» σπουδαστής που εκπατρίζεται και ασκεί οικονομική δραστηριότητα δεν έχει, κατ' αρχήν, δικαίωμα να ζητήσει τη χρηματοδότηση των σπουδών του από το κράτος μέλος υποδοχής. Εντούτοις, ένας σπουδαστής ο οποίος έχει επίσης την ιδιότητα του εργαζομένου κατά την έννοια του άρθρου 39 ΕΚ μπορεί να επικαλεστεί το άρθρο 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68, το οποίο παρέχει στους εργαζομένους από οποιοδήποτε κράτος μέλος το δικαίωμα να τυγχάνουν, σε άλλο κράτος μέλος, της ιδίας μεταχειρίσεως προς αυτήν που τυγχάνουν οι δικοί του υπήκοοι σε σχέση με το δικαίωμα στην παροχή κοινωνικών πλεονεκτημάτων [19].

48. Στην πραγματικότητα, επί της βάσεως αυτής, με άλλα λόγια λόγω της ιδιότητάς της ως κοινοτικής εργαζομένης, η J. Förster έλαμβανε αρχικά σπουδαστικό βοήθημα στις Κάτω Χώρες. Πάντως, το βοήθημα αυτό της αφαίρεθηκε εκ των υστέρων για το δεύτερο

17 — Βλ., στο ίδιο πνεύμα, τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Geelhoed επί των υποθέσεων Trojani, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 15, σημείο 10, και Bidar, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2, σκέψη 12.

18 — Βλ., στο ίδιο πνεύμα, αποφάσεις της 18ης Ιουνίου 1987, 316/85, Lebon (Συλλογή 1987, σ. 2811, σκέψη 26), και Collins (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16, σκέψεις 30 και 31).

19 — Βλ., συναφώς, τα σημεία 65 και 66 κατωτέρω.

εξάμηνο του 2003 με το σκεπτικό ότι, κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής, δεν υφίστατο εργασιακή σχέση, γεγονός το οποίο δεν αμφισβητείται στην υπό κρίση υπόθεση.

49. Συναφώς, το αιτούν δικαστήριο ορθώς δέχτηκε ότι, δυνάμει ειδικής κοινοτικής νομοθεσίας όπως είναι ο κανονισμός 1251/70 και σύμφωνα με τις αποφάσεις Lair [20] και Ninni-Orasche [21], ορισμένα δικαιώματα που συνδέονται με την ιδιότητα του εργαζομένου διασφαλίζονται υπέρ των διακινουμένων εργαζομένων ακόμα και αν αυτοί δεν τελούν πλέον σε σχέση εργασίας.

50. Εντούτοις, το αιτούν δικαστήριο συμμερίζεται «προς το παρόν» την άποψη ότι η J. Förster δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι διατήρησε την ιδιότητα της κοινοτικής εργαζομένης κατά την έννοια του άρθρου 39 ΕΚ και του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίον το πρώτο ερώτημα αναφέρεται αποκλειστικά στον κανονισμό 1251/70. Εντούτοις, φρονώ ότι πρέπει να ληφθεί υπόψη η αντίθετη άποψη που διατύπωσε η Επιτροπή. Ως εκ τούτου, στο πρώτο μέρος της αναλύσεώς μου, θα εξετάσω το αν ή υπό ποιες περιστάσεις ένας σπουδαστής που βρίσκεται σε κατάσταση όπως αυτή που αποτελεί αντικείμενο της κύριας δίκης μπορεί να επικαλεστεί το δικαίωμα της ίσης μεταχειρίσεως σε σχέση με τη χρηματοδότηση των σπουδών του, είτε δυνάμει του κανονισμού 1251/70 είτε ως εργαζόμενος δυνάμει του κανονισμού 1612/68.

51. Πρέπει να υπομνησθεί, στο πλαίσιο αυτό, ότι το γεγονός ότι το αιτούν δικαστήριο υπέβαλε ερώτημα στο οποίο παραθέτει συγκεκριμένες διατάξεις του κοινοτικού δικαίου δεν εμποδίζει το Δικαστήριο, ανεξαρτήτως του περιεχομένου του ερωτήματος, να παράσχει στο εθνικό δικαστήριο όλα τα ερμηνευτικά στοιχεία του κοινοτικού δικαίου που μπορούν να το βοηθήσουν να καταλήξει σε απόφαση επί της υποθέσεως που εκκρεμεί ενώπιόν του [22].

52. Εν πάση περιπτώσει, για τους σπουδαστές οι οποίοι δεν μπορούν να προβάλουν ένα ειδικό δικαίωμα στην ίση μεταχείριση, όπως

20 — Απόφαση της 21ης Ιουνίου 1988, 39/86 (Συλλογή 1988, σ. 3161).

21 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 11.

22 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 12ης Δεκεμβρίου 1990, C-241/89, SARPP (Συλλογή 1990, σ. I-4695, σκέψη 8), και Trojani, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 15, σκέψη 38.

αυτό που αναγνωρίζεται στους κοινοτικούς εργαζομένους, η εισαγωγή της ευρωπαϊκής ιθαγενείας παρέσχε μία ακόμη δυνατότητα για την προβολή, μεταξύ άλλων, του δικαιώματος ίσης μεταχειρίσεως σε σχέση με τη χρηματοδότηση των σπουδών.

53. Όπως έχει κρίνει το Δικαστήριο, η ιθαγένεια της Ενώσεως προορίζεται να αποτελέσει το θεμελιώδες καθεστώς των υπηκόων των κρατών μελών και παρέχει τη δυνατότητα σε αυτούς που βρίσκονται στην ίδια κατάσταση να τυγχάνουν της ιδίας μεταχειρίσεως ανεξαρτήτως της ιθαγενείας τους [23]. Όσον αφορά, ειδικότερα, τις παροχές κοινωνικής ασφαλίσεως, το Δικαστήριο έδωσε περιεχόμενο στο καθεστώς αυτό με τις αποφάσεις του Martínez Sala, Trojani και Bidar αποφαινόμενο ότι πολίτης της Ενώσεως ο οποίος ασκεί οικονομική δραστηριότητα μπορεί να επικαλεστεί το άρθρο 12, πρώτο εδάφιο, ΕΚ, όταν διαμένει νομίμως στο κράτος μέλος υποδοχής για ορισμένο χρονικό διάσημα ή διαθέτει άδεια διαμονής [24].

54. Έτσι, μπορεί να λεχθεί ότι η έννοια της ιθαγενείας της Ενώσεως, όπως την έχει διαπλάσει η νομολογία του Δικαστηρίου, σηματοδοτεί μία διαδικασία χειραφετήσεως των κοινοτικών δικαιωμάτων από το οικονομικό πλαίσιό τους. Πράγματι, αυτός είναι ο σκοπός που επικαλείται το Δικαστήριο οσάκις προβαίνει στην εκτίμηση ότι το καθεστώς του πολίτη της Ενώσεως προορίζεται να αποτελέσει το «θεμελιώδες καθεστώς των υπηκόων των κρατών μελών». Τα δικαιώματα που κατοχυρώνει το κοινοτικό δίκαιο —ειδικότερα το δικαίωμα να μην υπόκεινται σε αδικαιολόγητες δυσμενείς διακρίσεις— αναγνωρίζεται στους πολίτες όχι πλέον αποκλειστικά και μόνο στην περίπτωση που κάνουν χρήση των οικονομικών ελευθεριών αποκτώντας την αντίστοιχη ιδιότητα (του εργαζομένου, του παρέχοντος υπηρεσίες, κ.λπ.), αλλά απευθείας λόγω της ιδιότητάς τους ως πολιτών της Ενώσεως [25].

55. Έτσι, μολονότι το δικαίωμα για κοινωνικές παροχές συνδεόταν αρχικά με την άσκηση οικονομικών δραστηριοτήτων (ιδίως υπό τη μορφή μισθωτής απασχολήσεως επί της οποίας στηρίζεται η έννοια του εργαζομένου), οι παροχές αυτές μπορούν να είναι πλέον προσιτές και σε πολίτες που δεν ασκούν οικονομική δραστηριότητα βάσει της αρχής της απαγορεύσεως των δυσμενών

23 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις της 20ής Σεπτεμβρίου 2001, C-184/99, Grzelczyk (Συλλογή 2001, σ. I-6193, σκέψη 31), της 17ης Σεπτεμβρίου 2002, C-413/99, Baumbast and R (Συλλογή 2002, σ. I-7091, σκέψη 82), και της 2ας Οκτωβρίου 2003, C-148/02, Garcia Avello (Συλλογή 2003, σ. I-11613, σκέψη 22).

24 — Αποφάσεις της 12ης Μαΐου 1998, C-85/96, Martínez Sala (Συλλογή 1998, σ. I-2691, σκέψη 63), Trojani, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 15, σκέψη 43, και Bidar, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2, σκέψη 37.

25 — Βλ. επίσης, στο ίδιο νεύμα, τις προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Γ. Κοσμά επί της υποθέσεως Wijsenbeek (απόφαση της 21ης Σεπτεμβρίου 1999, C-378/97, Συλλογή 1999, σ. I-6207, σκέψεις 84 έως 86), και του γενικού εισαγγελέα M. Poiares Maduro επί της υποθέσεως Carbonati Apuani (απόφαση της 9ης Σεπτεμβρίου 2004, C-72/03, Συλλογή 2004, σ. I-8027, σκέψεις 68 και 69).

διακρίσεων. Ενώ κατά το παρελθόν τα κράτη μέλη είχαν την υποχρέωση να αναλαμβάνουν πλήρως την κοινωνική ευθύνη και να παράσχουν κοινωνικά βοηθήματα σε όσους είχαν ήδη εισέλθει στην αγορά τους εργασίας [26] και οι οποίοι συνέβαλαν έτσι σε ορισμένο βαθμό στην οικονομία τους, αυτή η οικονομική αλληλεγγύη πρέπει, κατ' αρχήν, να επεκταθεί πλέον σε όλους τους πολίτες της Ενώσεως που διαμένουν νομίμως στο έδαφός του.

56. Εντούτοις, πρέπει να τονιστεί ότι εξακολουθούν να υπάρχουν ορισμένα όρια. Όπως τόνισε το Δικαστήριο με τις αποφάσεις του Grzelczyk και Bidar, τα κράτη μέλη υποχρεούνται να επιδεικνύουν την ύπαρξη «ορισμένου βαθμού οικονομικής αλληλεγγύης» στην οργάνωση και την εφαρμογή των συστημάτων τους κοινωνικής βοήθειας, εν αντιθέσει, θα μπορούσα να προσθέσω, προς μία απεριόριστη αλληλεγγύη [27]. Όσον αφορά τις ενισχύσεις για την κάλυψη των δαπανών διαβιώσεως των σπουδαστών, το Δικαστήριο έκρινε, με την απόφασή του Bidar, ότι τα κράτη μέλη μπορούν να διασφαλίσουν ότι η χορήγηση κοινωνικών βοηθημάτων δεν καταλήγει να αποτελεί ένα υπέρμετρα μεγάλο βάρος γι' αυτά και ότι η χορήγησή τους μπορεί να περιορίζεται σε σπουδαστές που απέδειξαν «ορισμένου βαθμού ένταξη» [28].

57. Στη συνάφεια αυτή και υπό το φως της αποφάσεως Bidar, με το δεύτερο, το τρίτο και το τέταρτο ερώτημα του αιτούντος δικαστηρίου, τα οποία θα εξετάσω από κοινού στο δεύτερο μέρος της αναλύσεώς μου, σκοπείται να διευκρινιστεί αν, υπό τις περιστάσεις της υπό κρίση υποθέσεως, η J. Förster μπορεί να επικαλεστεί το δικαίωμα ίσης μεταχειρίσεως το οποίο κατοχυρώνει για τους πολίτες της Ενώσεως το άρθρο 12 ΕΚ προς τον σκοπό της χρηματοδοτήσεως των σπουδών της για το δεύτερο εξάμηνο του 2003. Με άλλα λόγια, παρέχει το άρθρο αυτό τη δυνατότητα να χρηματοδοτούνται, άνευ εξαιρέσεως, οι σπουδές των διακινούμενων σπουδαστών εφόσον πληρούν την προϋπόθεση της διαμονής επί πέντε έτη;

58. Όπως ορθώς παρατήρησε η Επιτροπή, το άρθρο 12 ΕΚ, το οποίο καθιερώνει τη γενική αρχή της απαγορεύσεως των δυσμενών διακρίσεων που στηρίζονται στην ιθαγένεια, εφαρμόζεται αυτοτελώς και αποκλειστικά σε καταστάσεις που διέπονται από το κοινοτικό δίκαιο για τις οποίες η Συνθήκη δεν προβλέπει ειδική απαγόρευση των διακρίσεων. Συνεπώς, δεν είναι ανάγκη να διατυπωθεί κάποια άποψη σε σχέση με το άρθρο αυτό παρά μόνον αν η υπόθεση που αποτελεί αντικείμενο της κύριας δίκης δεν εμπίπτει στο άρθρο 39 ΕΚ και το άρθρο 7 του κανονισμού 1612/68, που προβλέπει ειδικά το δικαίωμα των κοινοτικών εργαζομένων να τυγχάνουν ίσης μεταχειρίσεως [29].

59. Τέλος, στο τρίτο μέρος της αναλύσεώς μου, θα εξετάσω το πέμπτο ερώτημα το οποίο αφορά το γεγονός ότι οι ολλανδικές αρχές φέρονται να εξάρτησαν αναδρομικά το δικαίωμα των διακινούμενων σπουδαστών να ζητήσουν τη χρηματοδότηση των σπουδών τους από πρόσθετες προϋποθέσεις.

26 — Βλ. απόφαση της 27ης Σεπτεμβρίου 1988, 235/87, Matteucci (Συλλογή 1988, σ. 5589, σκέψη 16).

27 — Βλ. αποφάσεις Grzelczyk, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 23, σκέψη 44, και Bidar, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2, σκέψη 56.

28 — Απόφαση Bidar, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2, σκέψεις 56 και 57 βλ. επίσης, στο ίδιο πνεύμα, απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 2007, C-11/06 και C-12/06, Morgan and Bucher (Συλλογή 2007, σ. I-9161, σκέψη 43).

29 — Βλ., στο ίδιο πνεύμα, αποφάσεις της 29ης Απριλίου 2004, C-387/01, Weigel (Συλλογή 2004, σ. I-4981, σκέψεις 57 έως 59), και της 11ης Ιανουαρίου 2007, C-40/05, Kai Lyyski (Συλλογή 2007, σ. I-99, σκέψεις 33 και 34).

Β — *Δυνατότητα εφαρμογής της αρχής της απαγορεύσεως των δυσμενών διακρίσεων στο πλαίσιο των διατάξεων που διέπουν την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων*

1. Κύρια επιχειρήματα των μετεχόντων στη διαδικασία

60. Στην παρούσα διαδικασία, γραπτές παρατηρήσεις κατέθεσαν η Ολλανδική, η Βελγική, η Γερμανική, η Αυστριακή, η Φινλανδική και η Σουηδική Κυβέρνηση και η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου, καθώς και η Επιτροπή και η J. Förster. Πέραν της Αυστριακής και της Φινλανδικής Κυβέρνησης, τα μέρη αυτά παρέστησαν στην επ' ακροατηρίου συζήτηση της 23ης Απριλίου 2008 στην οποία παρέστη επίσης η Δανική Κυβέρνηση.

61. Η Επιτροπή φρονεί ότι, εν αντιθέσει προς όσα διαλαμβάνει το αιτούν δικαστήριο, η J. Förster μπορεί να θεωρηθεί ως κοινοτική εργαζομένη κατά την έννοια του άρθρου 39 ΕΚ και του κανονισμού 1612/68, όπως έχουν ερμηνευθεί από το Δικαστήριο με τις αποφάσεις Lair [30], Brown [31] και Ninni-Orasche [32], δεδομένου ότι οι περιστάσεις της συγκεκριμένης υποθέσεως συνεπάγονται την ύπαρξη ουσιώδους συνέχειας μεταξύ της πρακτικής ασκήσεώς της και των σπουδών της. Συνεπώς, ως προς το δεύτερο εξάμηνο του 2003, η J. Förster μπορεί να επικαλεστεί το άρθρο 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68 προκειμένου να λάβει χρηματοδότηση για τις εν λόγω σπουδές της, χρηματοδότηση η οποία αποτελεί «κοινωνικό πλεονέκτημα» κατά την έννοια του ανωτέρω κανονισμού.

62. Η Ολλανδική, η Δανική, η Γερμανική, η Αυστριακή και η Σουηδική Κυβέρνηση διατυπώνουν ουσιαστικά την αντίθετη άποψη. Κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, η Ολλανδική και η Γερμανική Κυβέρνηση τόνισαν ότι, κατά την άποψή τους, τυχόν προηγηθείσα περίοδος πρακτικής ασκήσεως δεν μπορεί να προσδώσει την ιδιότητα του κοινοτικού εργαζομένου για την περίοδο που έπεται αυτής. Συναφώς, η παρούσα υπόθεση πρέπει να διακριθεί από αυτές που αποτέλεσαν αντικείμενο των αποφάσεων Lair [33] και Ninni-Orasche [34], βάσει των οποίων πρέπει να υφίσταται συνέχεια μεταξύ της προηγηθείσας μισθωτής δραστηριότητας και των σπουδών που επακολούθησαν. Πέραν τούτου, η J. Förster δεν κατέστη ακουσίως άνεργη, κατά την έννοια της ανωτέρω νομολογίας, δεδομένου ότι αυτή η πρακτική άσκηση έχει, από τη φύση της, μόνον προσωρινό χαρακτήρα.

63. Ως προς τον κανονισμό 1251/70, η J. Förster υποστηρίζει ότι μπορεί να επικαλεστεί το άρθρο 7 του κανονισμού αυτού προκειμένου να ζητήσει τη χρηματοδότηση των σπουδών της για το δεύτερο εξάμηνο του 2003.

64. Αντιθέτως, όλοι οι λοιποί μετέχοντες στη διαδικασία που κατέθεσαν παρατηρήσεις σε σχέση με το ζήτημα αυτό δέχονται, ουσιαστικά, ότι, κατά το άρθρο 1 του κανονισμού 1251/70, ο κανονισμός αυτός είτε δεν μπορεί

30 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 20.
31 — Απόφαση της 21ης Ιουνίου 1988, 197/86 (Συλλογή 1988, σ. 3205).
32 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 11.
33 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 20.
34 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 11.

να εφαρμοστεί rationae personae είτε στερείται σημασίας για την υπό κρίση υπόθεση.

2. Εκτίμηση

65. Δυνάμει του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68, εργαζόμενος που έχει την ιθαγένεια κράτους μέλους και κάνει χρήση του δικαιώματος ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων απολαύει, στο κράτος μέλος υποδοχής, των αυτών κοινωνικών πλεονεκτημάτων με τους ημεδαπούς εργαζομένους.

66. Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι ενίσχυση που χορηγείται για τη διαβίωση και την εκπαίδευση με σκοπό την εξακολούθηση των πανεπιστημιακών σπουδών για την απόκτηση επαγγελματικών προσόντων αποτελεί κοινωνικό πλεονέκτημα κατά την έννοια του άρθρου αυτού [35]. Ουδείς αμφισβητεί ότι η εν λόγω χρηματοδότηση σπουδών αποτελεί ένα τέτοιο πλεονέκτημα [36].

67. Συνεπώς, τα πρόσωπα που έχουν την ιδιότητα του εργαζομένου κατά την έννοια του άρθρου 39 ΕΚ και του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68 μπορούν να προβάλουν το δικαίωμά τους ίσης μεταχειρίσεως ως προς την εν λόγω χρηματοδότηση των σπουδών τους.

68. Κατά πάγια νομολογία, η έννοια του «εργαζομένου» που χρησιμοποιείται στις διατάξεις αυτές έχει ειδικό περιεχόμενο στο πλαίσιο του κοινοτικού δικαίου και δεν πρέπει να ερμηνεύεται συσταλτικά. Ως «εργαζόμενος» πρέπει να θεωρείται οποιοδήποτε πρόσωπο ασκεί πραγματικές και γνήσιες δραστηριότητες, αποκλειομένων των δραστηριοτήτων που είναι τόσο περιορισμένες, ώστε να είναι καθαρά περιθωριακές και παρακολουθηματικού χαρακτήρα. Κατά τη νομολογία αυτή, χαρακτηριστικό της σχέσεως εργασίας είναι το γεγονός ότι ένα πρόσωπο παρέχει, κατά τη διάρκεια ορισμένου χρόνου, προς έτερο και υπό τη διεύθυνση αυτού του τελευταίου υπηρεσίες έναντι των οποίων λαμβάνει αμοιβή [37].

69. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι, εν προκειμένω, τόσο οι εθνικές αρχές όσο και το αιτούν δικαστήριο υπολαμβάνουν προφανώς ότι, κατά την προηγηθείσα του δεύτερου εξαμήνου του 2003 περίοδο, η J. Förster βρισκόταν σε πραγματική σχέση εργασίας που της παρείχε τη δυνατότητα να επικαλεστεί την ιδιότητα του διακινουμένου εργαζομένου, απασχολούμενη σε διάφορες θέσεις εργασίας από τον Μάρτιο του 2000

35 — Βλ., στο ίδιο πνεύμα, αποφάσεις Lair, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 20, σκέψεις 23, 24 και 28, Brown, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 31, σκέψη 25, Matteucci, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 26, σκέψη 23, και της 26ης Φεβρουαρίου 1992, C-3/90, Bernini (Συλλογή 1992, σ. I-1071, σκέψη 23).

36 — Βλ., ειδικότερα, στο ίδιο πνεύμα, απόφαση Fahmi και Amado, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 12, σκέψη 45.

37 — Βλ., ειδικότερα, αποφάσεις της 3ης Ιουλίου 1986, 66/85, Lawrie-Blum (Συλλογή 1986, σ. 2121, σκέψεις 16 και 17), Martínez Sala, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 24, σκέψη 32, και της 8ης Ιουνίου 1999, C-337/97, Meeusen (Συλλογή 1999, σ. I-3289, σκέψη 13).

και, από τον Οκτώβριο του 2002 έως τον Ιούνιο του 2003, ασκούμενη πρακτικά (με πλήρη απασχόληση) έναντι αμοιβής. Κατά συνέπεια, η J. Förster έλαβε επίσης σπουδαστικό βοήθημα, σύμφωνα με τον κανονισμό 1612/68 και βάσει των ολλανδικών κανόνων που απαιτούν αμειβόμενη εργασία 32 ωρών κατά μέσον όρο τον μήνα. Κατά συνέπεια, ουδείς λόγος συντρέχει να αμφισβητηθεί ότι, μέχρι τον Ιούνιο του 2003, η J. Förster πληρούσε την αναγκαία προϋπόθεση προκειμένου να θεωρείται εργαζόμενη, όπως απαιτούν οι διατάξεις περί ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων, ήτοι την προϋπόθεση που απαιτεί όπως οι επαγγελματικές δραστηριότητές της είναι πραγματικές και γνήσιες και όχι καθαρά περιθωριακές και παρακολουθηματικού χαρακτήρα.

70. Στη συνάφεια αυτή, πρέπει να υπομνηστεί ότι, κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, αυτό καθαυτό το γεγονός ότι οι επαγγελματικές δραστηριότητες συνίστανται σε πρακτική άσκηση ή ασκούνται υπό τη μορφή ημιαπασχολήσεως δεν εμποδίζει το πρόσωπο που τις ασκεί να αποκτήσει την ιδιότητα του εργαζομένου [38].

71. Εξάλλου, δεν αμφισβητείται ούτε το ότι, κατά το δεύτερο εξάμηνο του 2003, η J. Förster έπαυσε να εργάζεται.

72. Μολονότι, κατ' αρχήν, το ενδιαφερόμενο πρόσωπο χάνει την ιδιότητα του εργαζομένου μόλις λήξει η εργασιακή σχέση του, η ιδιότητα αυτή μπορεί, εντούτοις, όπως προελέχθη, να παράγει εκ των υστέρων ορισμένες συνέπειες [39].

73. Έτσι, πρώτον, το άρθρο αυτό του κανονισμού 1251/70 σχετικά με το δικαίωμα των εργαζομένων να παραμένουν εντός κράτους μέλους μετά την άσκηση σε αυτό ορισμένης εργασίας, στο οποίο ρητώς παραπέμπει το πρώτο ερώτημα, επεκτείνει το δικαίωμα ίσης μεταχειρίσεως που αναγνωρίζει ο κανονισμός 1612/68 υπέρ των «δικαιούχων του παρόντος κανονισμού».

74. Εντούτοις, συντάσσομαι με την άποψη που διατύπωσε η μεγάλη πλειονότητα των μετεχόντων στη διαδικασία που κατέθεσαν παρατηρήσεις στην υπό κρίση υπόθεση ότι ο κανονισμός 1251/70 δεν εφαρμόζεται ratione personae σε πρόσωπα που βρίσκονται στην κατάσταση της J. Förster. Δεν είναι λογικό να ερμηνεύεται το άρθρο 1 του κανονισμού αυτού αποκομμένο από το άρθρο του 2, το οποίο διευκρινίζει ποιοι εργαζόμενοι έχουν το δικαίωμα μόνιμης διαμονής στο έδαφος κράτους μέλους. Πρόκειται για τους εργαζομένους των οποίων η σχέση εργασίας έχει λήξει λόγω συμπληρώσεως του ορίου ηλικίας, λόγω της ανικανότητάς τους προς εργασία ή λόγω της απασχολήσεώς τους σε άλλο κράτος μέλος. Δεδομένου ότι, προδήλως, ένα πρόσωπο που βρίσκεται στην κατάσταση

38 — Βλ. αποφάσεις της 23ης Μαρτίου 1982, 53/81, Levin (Συλλογή 1982, σ. 1035, σκέψη 17), και Lawrie—Blum, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 37, σκέψεις 19 έως 21.

39 — Βλ. σημείο 49 ανωτέρω, βλ. επίσης απόφαση Martínez Sala, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 24, σκέψη 33.

που περιγράφεται εν προκειμένω δεν εμπίπτει σε καμία από τις κατηγορίες αυτές, το άρθρο 7 του κανονισμού 1251/70 δεν μπορεί να εφαρμοστεί.

75. Συνεπώς, στο πρώτο ερώτημα πρέπει να δοθεί αρνητική απάντηση.

76. Δεύτερον, πάντως, πρέπει να εξεταστεί αν, υπό τις περιστάσεις που αποτελούν αντικείμενο της κύριας δίκης, ένας σπουδαστής μπορεί να ωφεληθεί από τη νομολογία Lair, Brown, Raulin και Ninni-Orasche. Με τις ανωτέρω αποφάσεις, το Δικαστήριο έκρινε ότι υπήκοος άλλου κράτους μέλους ο οποίος έχει αρχίσει στο κράτος υποδοχής πανεπιστημιακές σπουδές που οδηγούν στην απόκτηση επαγγελματικού διπλώματος, αφού προηγουμένως έχει ασκήσει εκεί επαγγελματικές δραστηριότητες, πρέπει να θεωρείται ότι εξακολουθεί να φέρει την ιδιότητα του εργαζομένου, καθόσον υφίσταται σχέση ήτοι, κατά τη διατύπωση του Δικαστηρίου, «σχέση συνέχειας» μεταξύ της προηγουμένως ασκηθείσας επαγγελματικής δραστηριότητας και των πραγματοποιηθεισών σπουδών [40].

77. Εντούτοις, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι αυτή η σχέση συνέχειας δεν μπορεί να απαιτηθεί οσάκις ο διακινούμενος εργαζόμενος κατέστη ακουσίως άνεργος και η κατάσταση στην αγορά εργασίας τον υποχρεώνει να αλλάξει επαγγελματικό προσανατολισμό αναλαμβάνοντας δραστηριότητες σε άλλον τομέα. Συναφώς, το Δικαστήριο έλαβε υπόψη του το γεγονός ότι η συνέχεια στην επαγγελματική σταδιοδρομία είναι πλέον λιγότερο συχνή απ' ό,τι άλλοτε και ότι, ως εκ τούτου, συμβαίνει η επαγγελματική δραστηριότητα να διακόπτεται από περιόδους εκπαιδεύσεως ή από την αλλαγή επαγγελματικού προσανατολισμού [41].

78. Τέλος, το Δικαστήριο αρνήθηκε να επεκτείνει το ευεργέτημα των δικαιωμάτων που απορρέουν από την ιδιότητα το εργαζομένου στις περιπτώσεις που συντρέχει περίπτωση καταχρηστικής ασκήσεώς τους. Το Δικαστήριο έκρινε ότι τούτο συμβαίνει, π.χ., στην περίπτωση που αποδεικνύεται ότι υπήκοος κράτους μέλους εισήλθε σε άλλο κράτος μέλος με μοναδικό σκοπό να υπαχθεί, μετά από μία λίαν σύντομη περίοδο επαγγελματικής δραστηριότητας, στο σύστημα ενισχύσεων προς τους σπουδαστές του κράτους αυτού [42] ή εφόσον αποδεικνύεται ότι απέκτησε την ιδιότητα του εργαζομένου ως συνέπεια και μόνον του ότι είχε γίνει δεκτός στο πανεπιστήμιο για να αρχίσει τις εν λόγω σπουδές. Υπό τις περιστάσεις αυτές, η σχέση εργασίας, με την οποία και μόνο μπορούν να γεννηθούν τα δικαιώματα που αναγνωρίζει ο κανονισμός 1612/68, δεν είναι στην περίπτωση αυτή παρά μόνο δευτερεύον στοιχείο σε σχέση με τις σπουδές που θα χρηματοδοτούσε η υποτροφία [43].

40 — Βλ. αποφάσεις Lair, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 20, σκέψη 39, Brown, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 31, σκέψη 26, της 26ης Φεβρουαρίου 1992, C-357/89, Raulin (Συλλογή 1992, σ. I-1027, σκέψη 21), και Ninni-Orasche, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 11, σκέψη 35. Εντούτοις, τούτο δεν ισχύει για τους εργαζομένους οι οποίοι, αφού έπαυσαν να ασκούν επαγγελματική δραστηριότητα στο κράτος μέλος υποδοχής, αποφάσισαν να επιστρέψουν στο κράτος μέλος καταγωγής τους. Βλ., στο ίδιο πνεύμα, απόφαση Fahmi and Amado, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 12, σκέψεις 46 και 47.

41 — Βλ., ειδικότερα, αποφάσεις Lair, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 20, σκέψεις 37 και 38, και Ninni-Orasche, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 11, σκέψη 35.

42 — Βλ., στο ίδιο πνεύμα, απόφαση Lair, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 20, σκέψη 17.

43 — Βλ., στο ίδιο πνεύμα, απόφαση Brown, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 31, σκέψεις 27 και 28.

79. Σε τελική ανάλυση, εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να διαπιστώσει τα πραγματικά περιστατικά που απαιτούνται προκειμένου να καθοριστεί, κατ' εφαρμογήν των διαφόρων κριτηρίων που απορρέουν από την προπαρατεθείσα νομολογία, αν η προσφεύγουσα της κύριας δίκης μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει διατηρήσει την ιδιότητα της εργαζομένης μετά το πέρας της επαγγελματικής δραστηριότητάς της [44]. Εντούτοις, βάσει των στοιχείων που παρασχέθηκαν εν προκειμένω στο Δικαστήριο μπορούν να διατυπωθούν οι ακόλουθες παρατηρήσεις.

80. Πρώτον, εν αντιθέσει προς όσα υποστήριξε, ιδίως, η Γερμανική Κυβέρνηση, το γεγονός ότι ένα πρόσωπο εισήλθε στο κράτος μέλος υποδοχής «κυρίως για να πραγματοποιήσει σπουδές σε αυτό», όπως επισημαίνει το αιτούν δικαστήριο με το πρώτο ερώτημά του, καθώς και το γεγονός ότι, εξαρχής, πραγματοποίησε σπουδές ασκώντας παράλληλα μισθωτή δραστηριότητα, δεν αποτελεί, κατά την άποψή μου, εμπόδιο στην επίκληση της προπαρατεθείσας νομολογίας από το εν λόγω πρόσωπο.

81. Το κρίσιμο συναφώς είναι το αν το πρόσωπο αυτό πράγματι απασχολήθηκε σε ουσιώδη εργασία, π.χ. αν άσκησε πραγματικές και γνήσιες επαγγελματικές δραστηριότητες και όχι καθαρά περιθωριακές και παρακολουθηματικού χαρακτήρα, όπως απαιτεί η έννοια του «εργαζομένου» [45]. Αν διαπιστωθεί ότι ένα πρόσωπο πληροί αντικειμενικά τις προϋποθέσεις αυτές, το γεγονός ότι πρέπει, ταυτόχρονα, να θεωρείται σπουδαστής δεν μπορεί να του στερήσει την ιδιότητα του εργαζομένου και τα δικαιώματα που απορρέουν από την εν λόγω ιδιότητα. Ομοίως, το ενδεχόμενο να είναι το κύριο κίνητρο της ελεύσεώς του η πραγματοποίηση σπουδών δεν επηρεάζει, καθαυτό, την ιδιότητά του ως εργαζομένου.

82. Η άποψη αυτή επιρρωννύεται από την απόφαση που εκδόθηκε προσφάτως επί της υποθέσεως C-294/06 η οποία αφορά το άρθρο 6, παράγραφος 1, της αποφάσεως 1/80 του Συμβουλίου Συνδέσεως ΕΟΚ-Τουρκίας, της 19ης Σεπτεμβρίου 1980, σχετικά με την ανάπτυξη της συνδέσεως, στην οποία το Δικαστήριο εξέτασε αν η ιδιότητα των απασχολουμένων ως au pair ή των σπουδαστών που έχουν τουρκική ιθαγένεια —των οποίων οι ασκούμενες δραστηριότητες πληρούν, κατά τα λοιπά, τις τρεις προϋποθέσεις του εν λόγω άρθρου— αποκλείει τον χαρακτηρισμό τους ως εργαζομένων και τους εμποδίζει να θεωρηθούν ενταγμένοι στη νόμιμη αγορά εργασίας κράτους μέλους κατά την έννοια της εν λόγω διατάξεως. Το Δικαστήριο απάντησε αρνητικά επισημαίνοντας ότι τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα μπορούν να επικαλούνται πλήρως τα δικαιώματα που τους παρέχει η διάταξη αυτή, εφόσον πληρούν τις αντικειμενικές προϋποθέσεις που αυτή τάσσει, χωρίς να χρειάζεται

44 — Βλ., στο ίδιο πνεύμα, απόφαση Ninni-Orasche, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 11, σκέψη 41.

45 — Βλ. σημείο 68 ανωτέρω.

να ληφθούν υπόψη οι λόγοι για τους οποίους είχε αρχικώς χορηγηθεί σε αυτά άδεια εισόδου στο εν λόγω κράτος ούτε οι ενδεχόμενοι χρονικοί περιορισμοί που επιβάλλονται στο δικαίωμά τους εργασίας [46].

83. Δεύτερον, όσον αφορά την προϋπόθεση που απαιτεί είτε να υπάρχει σχέση συνέχειας μεταξύ της μισθωτής δραστηριότητας και των σπουδών που επακολουθούν είτε το ενδιαφερόμενο πρόσωπο να έχει καταστεί ακουσίως άνεργο, από τις παρατηρήσεις της J. Förster συνάγεται ότι έπαυσε να εργάζεται κατά το δεύτερο εξάμηνο του 2003 διότι έπρεπε να αφοσιωθεί πρωτίστως στην ολοκλήρωση των σπουδών της. Υπό τις περιστάσεις αυτές, φρονώ ότι η κατάστασή της δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι αποτελεί περίπτωση ακούσιας ανεργίας. Εντούτοις, συντάσσομαι με την άποψη της Επιτροπής ότι το κριτήριο της συνέχειας μπορεί εν προκειμένω να πληρούται τόσο από χρονικής όσο και από ουσιαστικής απόψεως.

84. Συναφώς, πρέπει να τονιστεί, πρωτίστως, ότι η περίοδος της αμειβόμενης πρακτικής ασκήσεως που προηγήθηκε του δεύτερου εξαμήνου του 2003 αφορούσε την απασχόληση σε ειδικό σχολείο της δευτεροβάθμιας εκπαιδεύσεως για μαθητές με προβλήματα συμπεριφοράς και/ή ψυχικές διαταραχές, μια δραστηριότητα η οποία ασφαλώς, από απόψεως περιεχομένου, συνδέεται με τις παιδαγωγικές σπουδές της [47].

85. Οσάκις εφαρμόζεται το κριτήριο της σχέσεως συνέχειας, πρέπει επίσης να λαμβάνεται υπόψη το γεγονός ότι, όπως το Δικαστήριο άφησε να εννοηθεί με την απόφασή του Lair [48], η συνέχεια στην επαγγελματική σταδιοδρομία είναι λιγότερο συχνή στο παρόν εργασιακό περιβάλλον απ' ό,τι άλλοτε. Για ορισμένους λόγους, οι νέοι, ειδικότερα, καλούνται συχνά ή, ακόμη, αναγκάζονται να αποδείξουν, στην αρχή του επαγγελματικού βίου τους, ευελιξία ως προς τις σπουδές και την εκπαίδευσή τους καθώς επίσης όσον αφορά τα πρώτα βήματά τους στον κόσμο της εργασίας. Συνεπώς, η προϋπόθεση που απαιτεί να υπάρχει σχέση συνέχειας δεν πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπο υπέρμετρα συσταλτικό, προκειμένου να μην αποκλείεται ένα σημαντικό μέρος των εργαζομένων σπουδαστών από τα δικαιώματα που έχουν ως κοινοτικοί εργαζόμενοι, μολονότι είχαν ήδη ασκήσει οικονομική δραστηριότητα και είχαν εισέλθει στην αγορά εργασίας του κράτους μέλους υποδοχής.

86. Τρίτον, από κανένα στοιχείο δεν προκύπτει εν προκειμένω η ύπαρξη καταχρηστικής ασκήσεως δικαιώματος. Ειδικότερα, δεδομένου ότι η J. Förster ανέλαβε διάφορες μη αμελητέες αμειβόμενες εργασίες κατά τη

46 — Απόφαση της 24ης Ιανουαρίου 2008, C-294/06, Payir, Akyuz and Ozturk (που δεν έχει δημοσιευθεί ακόμη στη Συλλογή, σκέψεις 34, 43 και 46).

47 — Φρονώ ότι δεν είναι αναγκαίο να διαπιστωθεί αν η σχέση συνέχειας υφίστατο και σε σχέση με την απασχόληση που είχε πριν την πρακτική εξάσκηση, δεδομένου ότι η εν λόγω πρακτική άσκηση αποτελεί, αφ' εαυτής, πραγματική και γνήσια δραστηριότητα και όχι αμιγώς περιθωριακή και παρακολουθηματικού χαρακτήρα, που παρείχε στην J. Förster τη δυνατότητα να θεωρείται εργαζομένη.

48 — Βλ. σημείο 77 ανωτέρω.

διάρκεια τριών και πλέον ετών πριν παύσει να εργάζεται, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι εισήλθε σε άλλο κράτος μέλος με τον σκοπό και μόνο να επωφεληθεί του συστήματος παροχής βοηθημάτων στους σπουδαστές αυτού του κράτους [49].

87. Επιπλέον, από την επ' ακροατηρίου συζήτηση προέκυψε ότι η J. Förster εισήλθε στις Κάτω Χώρες και άρχισε να εργάζεται σε αυτές και παραλλήλως να σπουδάζει διότι διατηρούσε προσωπικό δεσμό με Ολλανδό υπήκοο. Το γεγονός αυτό μπορεί να αποτελεί ένδειξη σχετικά με το ότι δεν εισήλθε στο κράτος αυτό με σκοπό και μόνο να επωφεληθεί του συστήματος ενισχύσεων στους σπουδαστές [50].

88. Επιπλέον, φαίνεται ότι δεν συντρέχει κανένας λόγος να υποστηριχθεί ότι εργαζόταν αποκλειστικά διότι είχε γίνει δεκτή στο πανεπιστήμιο, γεγονός το οποίο θα είχε ως αποτέλεσμα η απασχόλησή της να πρέπει να θεωρηθεί ως αμιγώς παρακολουθηματικού χαρακτήρα σε σχέση με τις σπουδές της.

89. Από το σύνολο των ανωτέρω εκτιμήσεων συνάγεται ότι το άρθρο 7 του κανονισμού 1251/70 δεν εφαρμόζεται σε σπουδαστές που βρίσκονται σε μία κατάσταση όπως είναι αυτή που αποτελεί αντικείμενο της κύριας δίκης, στον βαθμό που οι εν λόγω σπουδαστές δεν εμπίπτουν σε καμία από τις κατηγορίες εργαζομένων του άρθρου 2 του κανονισμού αυτού.

90. Εντούτοις, σπουδαστής που βρίσκεται σε μία κατάσταση όπως είναι αυτή που αποτελεί αντικείμενο της κύριας δίκης μπορεί, κατ' αρχήν, να επικαλεστεί, στο κράτος μέλος υποδοχής, το δικαίωμα, το οποίο αντλεί από την ιδιότητά του ως κοινοτικού εργαζομένου, δυνάμει του άρθρου 7, παράγραφος 2,του κανονισμού 1612/68, να τυγχάνει των ιδίων κοινωνικών πλεονεκτημάτων με αυτά που τυγχάνει ένας ημεδαπός εργαζόμενος προκειμένου να λάβει σπουδαστικό βοήθημα όπως αυτό που αποτελεί αντικείμενο της κύριας δίκης. Εντούτοις, εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να διαπιστώσει αν πληρούνται εν προκειμένω οι διάφορες προϋποθέσεις που απαριθμούνται ανωτέρω σε σχέση με τη διατήρηση της ιδιότητας του εργαζομένου κατά τη λήξη της σχέσεως εργασίας.

Γ — *Δυνατότητα εφαρμογής της αρχής της απαγορεύσεως των δυσμενών διακρίσεων του άρθρου 12 ΕΚ και της προϋποθέσεως της διαμονής υπό το φως της αποφάσεως* Bidar

91. Όπως συνάγεται από την προτεινόμενη ανωτέρω απάντηση, σπουδαστής που βρίσκεται σε μία κατάσταση όπως αυτή που αποτελεί αντικείμενο της κύριας δίκης μπορεί, κατά την άποψή μου, να αντλήσει το δικαίωμα της ίσης μεταχειρίσεως σε σχέση με τη χρηματοδότηση των σπουδών του από την ιδιότητά του ως κοινοτικού εργαζομένου.

49 — Βλ. σημείο 78 ανωτέρω.

50 — Βλ. απόφαση Ninni-Orasche, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 11, σκέψη 47.

Εντούτοις, θα εξετάσω, όλως επικουρικώς, το δεύτερο, το τρίτο και το τέταρτο ερώτημα, που αφορούν το αν, υπό τις περιστάσεις της συγκεκριμένης υποθέσεως, ένας σπουδαστής μπορεί να επικαλεστεί λυσιτελώς το άρθρο 12 ΕΚ προκειμένου να ζητήσει τη χρηματοδότηση των σπουδών του.

1. Κύρια επιχειρήματα των μετεχόντων στη διαδικασία

92. Η J. Förster υποστηρίζει ότι η οδηγία 23/96 δεν μπορεί να εμποδίσει τους σπουδαστές που βρίσκονται στην κατάστασή της να επικαλεστούν το άρθρο 12 ΕΚ προκειμένου να απαιτήσουν τη χρηματοδότησή των σπουδών τους, δεδομένου ότι οι διατάξεις της Συνθήκης υπερέχουν των διατάξεων μιας οδηγίας. Ως προς την απόφαση Bidar [51], υποστηρίζει ότι, πέραν της προϋποθέσεως που απαιτεί όπως το ενδιαφερόμενο πρόσωπο διαμένει νομίμως στο κράτος μέλος υποδοχής κατά τον χρόνο που υποβάλλει αίτηση για τη χρηματοδότηση των σπουδών του, το κρίσιμο κριτήριο αφορά το αν το πρόσωπο αυτό έχει ενταχθεί, κατά τρόπο ουσιαστικό, στην κοινωνία του κράτους μέλους υποδοχής, ένταξη η οποία δεν μπορεί απλώς να εξισωθεί με ορισμένης διάρκειας νόμιμη διαμονή. Συναφώς, επισημαίνει ότι διάρκεια διαμονής πέντε ετών είναι σημαντικά μεγαλύτερη από αυτήν των τριών ετών που δέχεται η απόφαση Bidar και εμποδίζει την πλειονότητα τω σπουδαστών να τύχουν χρηματοδοτήσεως των σπουδών τους.

93. Κατά την άποψή της, τα κράτη μέλη πρέπει να εκτιμούν, σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση, αν το ενδιαφερόμενο πρόσωπο αποδεικνύει επαρκή βαθμό εντάξεως στην κοινωνία του κράτους μέλους υποδοχής, λαμβανομένων υπόψη των προσωπικών παραγόντων.

94. Η Επιτροπή εξετάζει το δεύτερο, το τρίτο και το τέταρτο ερώτημα αποκλειστικά για την περίπτωση που το Δικαστήριο δεν συνταχθεί με την άποψή της ότι η J. Förster μπορεί να επικαλεστεί το άρθρο 39 ΕΚ και το άρθρο 7 του κανονισμού 1612/68 λόγω της ιδιότητάς της ως κοινοτικής εργαζομένης. Επισημαίνει, κατ' αρχάς, ότι η παρούσα υπόθεση πρέπει να εκτιμηθεί υπό το φως του κοινοτικού δικαίου όπως ίσχυε κατά τον χρόνο των κρίσιμων πραγματικών περιστατικών, ήτοι υπό το φως των άρθρων 12 ΕΚ και 18 ΕΚ, της οδηγίας 93/96 και της οδηγίας 90/364/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 28ης Ιουνίου 1990, σχετικά με το δικαίωμα διαμονής [52]. Αντιθέτως, η οδηγία 2004/38 δεν έχει εφαρμογή.

51 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2.

52 — ΕΕ L 180, σ. 26.

95. Μολονότι η Επιτροπή συμμερίζεται, κατ' ουσίαν, την άποψη της J. Förster, διευκρίνισε κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση ότι η οδηγία 93/96 εμποδίζει τα πρόσωπα που αντλούν το δικαίωμά τους διαμονής αποκλειστικά από την οδηγία αυτή, αποκλειομένης οποιαδήποτε άλλης διατάξεως του κοινοτικού δικαίου, να επικαλεστούν λυσιτελώς το άρθρο 12 ΕΚ προκειμένου να αξιώσουν τη χρηματοδότηση των σπουδών τους, όπως επίσης προκύπτει από την απόφαση Bidar. Αντιθέτως, πολίτης της Ενώσεως που δεν ασκεί οικονομική δραστηριότητα και διέμενε νομίμως στο κράτος μέλος υποδοχής για ορισμένο χρονικό διάστημα, σύμφωνα με όσα ορίζει η οδηγία 90/364, ή που διαθέτει άδεια διαμονής μπορεί λυσιτελώς να επικαλεστεί το άρθρο 12 ΕΚ.

96. Συνεπώς, η προϋπόθεση της πενταετούς διαμονής, όπως εφαρμόζεται από την Ολλανδική Κυβέρνηση, δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι εισάγει, αυτή καθ' εαυτή, δυσμενείς διακρίσεις, δεδομένου ότι μπορεί να θεωρηθεί ότι οι ημεδαποί του κράτους μέλους υποδοχής, οι οποίοι, κατά κανόνα, έζησαν ολόκληρη τη ζωή τους σε αυτή τη χώρα, πληρούν το κριτήριο που απαιτεί ορισμένο βαθμό εντάξεως.

97. Εντούτοις, η Επιτροπή υποστηρίζει ότι η προϋπόθεση της διαμονής μπορεί να εφαρμοστεί στη J. Förster κατά τρόπο λιγότερο απόλυτο από αυτόν που πρότειναν τα κράτη μέλη. Λόγω των περιστάσεων, πρέπει να ληφθούν υπόψη άλλα κριτήρια προκειμένου να καθορισθεί ο βαθμός εντάξεως: π.χ. μπορεί να εξεταστεί αν το ενδιαφερόμενο πρόσωπο γεννήθηκε κοντά στα σύνορα ή έχει εργαστεί στο κράτος μέλος υποδοχής. Τονίζει ότι, δυνάμει του άρθρου 37 της οδηγίας 2004/38, τα κράτη μέλη έχουν τη δυνατότητα να χρησιμοποιούν ευνοϊκότερα κριτήρια από αυτό της πενταετούς διαμονής που προβλέπει το άρθρο 24, παράγραφος 2, της οδηγίας αυτής, μολονότι δέχεται ότι δεν έχουν σχετική υποχρέωση.

98. Όλες οι κυβερνήσεις που κατέθεσαν παρατηρήσεις στην παρούσα διαδικασία δέχονται, αν και βάσει κάπως διαφορετικών επιχειρημάτων, ότι στα ερωτήματα που υποβλήθηκαν συναφώς προσήκει η απάντηση ότι, υπό τις περιστάσεις της συγκεκριμένης υποθέσεως, ένας σπουδαστής δεν μπορεί να επικαλεστεί λυσιτελώς το άρθρο 12 ΕΚ προκειμένου να αξιώσει τη χρηματοδότηση των σπουδών του.

99. Ως προς την οδηγία 93/96, η Ολλανδική, η Βελγική και η Δανική Κυβέρνηση επισημαίνουν ότι, σύμφωνα με την απόφαση Bidar, πρέπει να γίνεται διάκριση μεταξύ των προσώπων που μεταβαίνουν σε άλλο κράτος μέλος πρωτίστως προκειμένου να πραγματοποιήσουν σπουδές σε αυτό και των προσώπων που εγκαθίστανται σε άλλο κράτος μέλος για άλλους λόγους και αποφασίζουν εκ των υστέρων να αρχίσουν σπουδές. Η πρώτη κατηγορία σπουδαστών εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 93/96, η οποία τους εμποδίζει να επικαλεστούν το άρθρο 12 ΕΚ προκειμένου να ζητήσουν τη χρηματοδότηση των σπουδών τους, ενώ η δεύτερη κατηγορία σπουδαστών έχει, βάσει του άρθρου αυτού, το δικαίωμα να τύχει, για το ζήτημα αυτό, της ιδίας μεταχειρίσεως με

αυτήν που τυγχάνουν οι ημεδαποί. Κατά την Ολλανδική, τη Δανική και τη Σουηδική Κυβέρνηση, μεταξύ άλλων, το άρθρο 3 της οδηγίας 93/96, που αποκλείει το δικαίωμα καταβολής σπουδαστικών βοηθημάτων διαβιώσεως, αποτελεί παράδειγμα διατάξεως που εισάγει περιορισμούς κατά την έννοια του άρθρου 18, παράγραφος 1, ΕΚ. Αντιθέτως, κατά την Αυστριακή Κυβέρνηση, η οδηγία αυτή δεν εμποδίζει, κατ' αρχήν, τους σπουδαστές να επικαλούνται το άρθρο 12 ΕΚ σε σχέση με το δικαίωμα καταβολής σπουδαστικών βοηθημάτων διαβιώσεως.

100. Κατ' ουσίαν, οι κυβερνήσεις δέχονται ότι δεν απαγορεύεται στα κράτη μέλη να εξαρτήσουν τη χορήγηση σπουδαστικών βοηθημάτων από μία προϋπόθεση πενταετούς διαμονής, όπως αυτή που αποτελεί αντικείμενο εν προκειμένω, προϋπόθεση που αποτελεί σαφές και επαρκές κριτήριο, ή από την κατοχή αδείας μόνιμης διαμονής. Επιπλέον, συμφωνούν ότι τα κράτη μέλη δεν είναι υποχρεωμένα να προβαίνουν, σε κάθε επιμέρους περίπτωση, σε ειδικό έλεγχο του βαθμού εντάξεως στην οικεία κοινωνία ή να χρησιμοποιούν διαφορετικά κριτήρια από αυτό της διάρκειας διαμονής, μολονότι εξακολουθούν να είναι ελεύθερα να το πράξουν και μολονότι μπορούν να χορηγούν ενισχύσεις στους σπουδαστές βάσει ευνοϊκότερων προϋποθέσεων εφόσον το επιθυμούν.

101. Ως προς το σημείο αυτό, η πλειονότητα των κυβερνήσεων επικαλέστηκε την οδηγία 2004/38 και, ειδικότερα, το άρθρο της 24, παράγραφος 2, σε συνδυασμό με το άρθρο της 16, παράγραφος 1, καθώς και με το άρθρο της 37, αναγνωρίζοντας ταυτόχρονα ότι η οδηγία αυτή δεν εφαρμόζεται ratione temporis στην παρούσα υπόθεση. Επίσης, διάφορα κράτη μέλη επέμεναν στο γεγονός ότι διαθέτουν ευρεία εξουσία εκτιμήσεως ως προς τη χορήγηση κοινωνικών ενισχύσεων.

102. Ειδικότερα, η Ολλανδική Κυβέρνηση καθώς και η Κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου παρατήρησαν ότι, όπως τόνισε το Δικαστήριο με την απόφασή του Bidar [53], η χορήγηση σπουδαστικών βοηθημάτων βάσει ευνοϊκότερων προϋποθέσεων θα μπορούσε να αποτελέσει υπερβολικό οικονομικό βάρος για τα κράτη μέλη, λόγω του αριθμού των αλλοδαπών σπουδαστών. Τούτο θα μπορούσε να επηρεάσει το συνολικό επίπεδο της καταβαλλόμενης ενισχύσεως. Διάφορες κυβερνήσεις επισημαίνουν επίσης ότι θα ήταν είτε αδύνατον από διοικητικής απόψεως είτε, όπως υποστηρίζει η Γερμανική Κυβέρνηση, αντίθετο προς την αρχή της ασφάλειας δικαίου και την αρχή της νομιμότητας, να εκτιμάται ο βαθμός εντάξεως σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

53 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2.

2. Εκτίμηση

103. Τα ερωτήματα που πρέπει να εξεταστούν εν προκειμένω μπορούν, κατ' ουσίαν, να διαιρεθούν σε δυο κύριες ομάδες. Το αιτούν δικαστήριο ερωτά, πρώτον, αν σπουδαστής που βρίσκεται σε μία κατάσταση όπως αυτή που αποτελεί αντικείμενο της κύριας δίκης, μπορεί, κατ' αρχήν, υπό το φως της αποφάσεως Bidar, να επικαλεστεί το άρθρο 12 ΕΚ ως προς την ενίσχυση που προορίζεται για την κάλυψη των δαπανών διαβιώσεως των σπουδαστών, όπως είναι η επίμαχη χρηματοδότηση σπουδών. Εάν τούτο συμβαίνει, το αιτούν δικαστήριο κάνει μνεία, δεύτερον, του ολλανδικού κανόνα ο οποίος εξαρτά τη χρηματοδότηση σπουδών αποκλειστικά από πενταετή διαμονή και ερωτά υπό ποιες προϋποθέσεις ένας τέτοιος σπουδαστής μπορεί στην πράξη να έχει δικαίωμα να ζητήσει τη χρηματοδότηση των σπουδών του βάσει του άρθρου αυτού. Μολονότι είναι δυνατό, σε μεγάλο βαθμό, στα ερωτήματα αυτά να δοθεί απάντηση δια παραπομπής στην απόφαση Bidar και στην εκεί παρατιθέμενη νομολογία, πρέπει να διευκρινιστούν ορισμένα σημεία της νομολογίας αυτής υπό το φως των περιστάσεων της υπό κρίση υποθέσεως.

104. Κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, η οποία συνοψίζεται στην απόφαση Bidar, πολίτης της Ενώσεως ο οποίος διαμένει νομίμως στο έδαφος του κράτους μέλους υποδοχής μπορεί να επικαλεστεί το άρθρο 12 ΕΚ σε όλες τις περιπτώσεις που εμπίπτουν στο καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου [54].

105. Επίσης κατά πάγια νομολογία, οι καταστάσεις αυτές περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, και αυτές που αφορούν την άσκηση των θεμελιωδών ελευθεριών που κατοχυρώνει η Συνθήκη και αυτές που αφορούν την άσκηση της ελευθερίας κυκλοφορίας και διαμονής στο έδαφος των κρατών μελών, την οποία αναγνωρίζει το άρθρο 18 ΕΚ [55].

106. Επιπλέον, το Δικαστήριο τόνισε ότι από καμία διάταξη της Συνθήκης δεν συνάγεται ότι οι σπουδαστές οι οποίοι είναι πολίτες της Ενώσεως εκπίπτουν των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η Συνθήκη στους πολίτες της Ενώσεως στην περίπτωση που μετακινηθούν σε άλλο κράτος μέλος για να πραγματοποιήσουν σπουδές σε αυτό [56].

107. Περαιτέρω, όπως τόνισε το Δικαστήριο με την απόφασή του D'Hoop, υπήκοος κράτους μέλους που μεταβαίνει σε άλλο κράτος μέλος και πραγματοποιεί σε αυτό σπουδές στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ασκεί σε αυτό το δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας που κατοχυρώνει το άρθρο 18 ΕΚ [57].

108. Τέλος, όσον αφορά τις παροχές κοινωνικής πρόνοιας, το Δικαστήριο υπενθύμισε με την απόφασή του Bidar ότι ένας πολίτης της

54 — Βλ. αποφάσεις Martínez Sala, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 24, σκέψη 63 και Grzelczyk, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 23, σκέψη 32.

55 — Αποφάσεις της 24ης Νοεμβρίου 1998, C-274/96, Bickel και Franz (Συλλογή 1998, σ. I-7637, σκέψεις 15 και 16), Grzelczyk, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 23, σκέψη 33, Garcia Avello, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 23, σκέψεις 22 και 23, Bidar, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2, σκέψη 33, και Morgan, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 28, σκέψη 23.

56 — Αποφάσεις Grzelczyk, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 23, σκέψη 35, και Bidar, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2, σκέψη 34.

57 — Απόφαση της 11ης Ιουλίου 2003, C-224/98, D'Hoop (Συλλογή 2002, σ. I-6191, σκέψεις 29 έως 34).

Ενώσεως που δεν ασκεί οικονομική δραστηριότητα μπορεί να επικαλεστεί το άρθρο 12, πρώτο εδάφιο ΕΚ, εφόσον διέμενε νομίμως στο κράτος μέλος υποδοχής για ορισμένο χρονικό διάστημα ή εφόσον διαθέτει άδεια διαμονής [58].

109. Όσον αφορά την υπό κρίση υπόθεση, ένας πολίτης της Ενώσεως, όπως είναι η J. Förster, που μεταβαίνει σε άλλο κράτος μέλος, ασκεί σε αυτό επαγγελματικές δραστηριότητες και πραγματοποιεί σπουδές, ασκεί, στην πράξη, το δικαίωμα ελεύθερης κυκλοφορίας και διαμονής σε άλλο κράτος μέλος σύμφωνα με το άρθρο 18 ΕΚ. Επιπλέον, δεν αμφισβητείται ότι η J. Förster ανέκαθεν διέμενε νομίμως στις Κάτω Χώρες από την αρχή των σπουδών της, καθώς και κατά τη διάρκεια του δευτέρου εξαμήνου του 2003.

110. Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι πολίτης της Ενώσεως που βρίσκεται στην κατάσταση της J. Förster μπορεί να επικαλεστεί το άρθρο 12 ΕΚ σε όλες τις καταστάσεις που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου.

111. Συναφώς, το Δικαστήριο έκρινε, με την απόφασή του Bidar, ότι, εν αντιθέσει προς τις αποφάσεις του Brown και Lair [59], που εκδόθηκαν προγενεστέρως, και λόγω της έκτοτε εξελίξεως του κοινοτικού δικαίου, η χορηγούμενη ενίσχυση, είτε με τη μορφή επιδοτούμενου δανείου είτε υποτροφίας, στους σπουδαστές που διαμένουν νομίμως στο κράτος μέλος υποδοχής, για την κάλυψη των δαπανών τους διαβιώσεως, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης σε σχέση με την απαγόρευση των δυσμενών διακρίσεων του άρθρου 12, πρώτο εδάφιο, ΕΚ [60].

112. Συνεπώς, βάσει των ανωτέρω εκτιμήσεων μπορεί να συναχθεί, τουλάχιστον προσωρινά, ότι ένας σπουδαστής, όπως η J. Förster εν προκειμένω, ο οποίος διαμένει νομίμως από ορισμένου χρόνου στο κράτος μέλος υποδοχής μπορεί, κατ' αρχήν, υπό την επιφύλαξη της συνδρομής ορισμένων πρόσθετων προϋποθέσεων που θα εξετάσω στη συνέχεια, να επικαλεστεί το άρθρο 12 ΕΚ προκειμένου να ζητήσει ένα σπουδαστικό βοήθημα όπως είναι το επίμαχο εν προκειμένω.

113. Εντούτοις, τόσο από τη διάταξη περί παραπομπής όσο και από τις παρατηρήσεις των μετεχόντων στη διαδικασία διαφαίνεται κάποια αβεβαιότητα σε σχέση με το κατά πόσον η οδηγία 93/96 επηρεάζει την εκτίμηση αυτή καθώς και σε σχέση με τη σημασία που έχει το γεγονός ότι ένα πρόσωπο μεταβαίνει σε άλλο κράτος μέλος «πρωτίστως» για να πραγματοποιήσει σπουδές σε αυτό. Ειδικότερα, προβλήθηκε ο ισχυρισμός ότι η υπό κρίση υπόθεση πρέπει να διακριθεί από την υπόθεση Bidar λόγω του ότι, στην υπόθεση εκείνη, ο προσφεύγων δεν εισήλθε στο

58 — Βλ., στο ίδιο πνεύμα, αποφάσεις Martínez Sala, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 24, σκέψη 24, Trojani, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 15, σκέψη 43 και Bidar, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2, σκέψη 37.

59 — Βλ. αποφάσεις Lair, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 20, σκέψη 15, και Brown, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 31, σκέψη 18.

60 — Βλ., ειδικότερα, σκέψεις 42 και 48 της αποφάσεως αυτής (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2).

Ηνωμένο Βασίλειο πρωτίστως προκειμένου να πραγματοποιήσει σπουδές σε αυτό καθώς και λόγω του ότι το δικαίωμά του διαμονής στηριζόταν στο άρθρο 18 ΕΚ και στην οδηγία 90/364 και όχι στην οδηγία 93/96.

114. Είναι αληθές ότι το Δικαστήριο τόνισε, με την απόφασή του Bidar, ότι το άρθρο 3 της οδηγίας 93/96 δεν εμποδίζει υπήκοο κράτους μέλους ο οποίος, δυνάμει του άρθρου 18 ΕΚ και της οδηγίας 90/364, διαμένει νομίμως στο έδαφος άλλου κράτους μέλους να επικαλεστεί, κατά τη διάρκεια της εν λόγω διαμονής του, τη θεμελιώδη αρχή της ίσης μεταχειρίσεως που κατοχυρώνει το άρθρο 12, πρώτο εδάφιο, ΕΚ [61].

115. Εντούτοις, φρονώ ότι από τα ανωτέρω δεν συνάγεται ότι η εν λόγω αρχή δεν εφαρμόζεται σε πρόσωπο το οποίο αντλεί το δικαίωμά του διαμονής πρωτίστως από την οδηγία 93/96. Το Δικαστήριο έχει κρίνει, με πάγια νομολογία του από της δημοσιεύσεως της αποφάσεως Baumbast και R, ότι οι πολίτες της Ενώσεως μπορούν, σε κάθε περίπτωση, να αντλήσουν το δικαίωμά τους διαμονής στο έδαφος άλλου κράτους μέλους απευθείας από το άρθρο 18, παράγραφος 1, ΕΚ [62].

116. Είναι αληθές ότι το άρθρο αυτό αναγνωρίζει το δικαίωμα διαμονής υπό την επιφύλαξη των περιορισμών και προϋποθέσεων που προβλέπει η Συνθήκη και οι διατάξεις που εκδίδονται προς εφαρμογήν της. Μεταξύ των περιορισμών και των προϋποθέσεων αυτών, περιλαμβάνονται είναι όσες προβλέπει, όσον αφορά τους εργαζομένους, η οδηγία 68/360/ΕΟΚ του Συμβουλίου [63], όσον αφορά τους σπουδαστές, η οδηγία 93/96 και, όσον αφορά τους υπηκόους κρατών μελών στους οποίους δεν αναγνωρίζεται το δικαίωμα διαμονής δυνάμει άλλων διατάξεων του κοινοτικού δικαίου, η οδηγία 90/364 [64].

117. Εντούτοις, από την απόφαση Grzelczyk και, σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό, από την απόφαση Trojani συνάγεται ότι το Δικαστήριο διακρίνει μεταξύ, αφενός, του δικαιώματος διαμονής και των προϋποθέσεων από τις οποίες το δικαίωμα αυτό εξαρτάται και, αφετέρου, της δυνατότητας που έχει ένας πολίτης της Ενώσεως να επικαλεστεί την αρχή της ίσης μεταχειρίσεως που κατοχυρώνει το άρθρο 12 ΕΚ π.χ. προκειμένου να ζητήσει ορισμένες κοινωνικές παροχές. Τούτο συνεπάγεται ότι τα κράτη μέλη μπορούν να εξαρτήσουν το δικαίωμα διαμονής από τις προϋποθέσεις και τους περιορισμούς που προβλέπουν οι διάφορες οδηγίες περί διαμονής, ωστόσο όταν, καθώς επίσης και για όσο χρονικό διάστημα, ένας πολίτης της Ενώσεως διαμένει νομίμως στο κράτος μέλος υποδοχής είτε δυνάμει του κοινοτικού δικαίου είτε απλώς της εθνικής νομοθεσίας, όπως στην περίπτωση του M. Trojani [65], αυτός ο πολίτης της Ενώσεως έχει δικαίωμα να

61 — Σκέψη 64 της αποφάσεως (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2).

62 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 23, σκέψη 84.

63 — Οδηγία της 15ης Οκτωβρίου 1968, περί καταργήσεως των περιορισμών στη διακίνηση και στη διαμονή των εργαζομένων των κρατών μελών και των οικογενειών τους στο εσωτερικό της Κοινότητας (ΕΕ ειδ. έκδ. 05/001, σ. 43).

64 — Βλ. επίσης, στο ίδιο πνεύμα, απόφαση της 23ης Μαρτίου 2006, C-408/03, Επιτροπή κατά Βελγίου (Συλλογή 2006, σ. I-2647, σκέψη 65).

65 — Βλ., συναφώς, απόφαση Trojani, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 15, σκέψη 37.

τυγχάνει ίσης μεταχειρίσεως. Συνεπώς, ο μόνος τρόπος με τον οποίον ένα κράτος μέλος μπορεί να αποφύγει την καταβολή της παροχής είναι να τερματίσει τη διαμονή του πολίτη της Ενώσεως [66].

118. Ως εκ τούτου, από την ανωτέρω νομολογία διαφαίνεται ότι το παράγωγο κοινοτικό δίκαιο που εξαρτά το δικαίωμα διαμονής από ορισμένες προϋποθέσεις και περιορισμούς πρέπει να θεωρείται, δυνάμει της παραπομπής του άρθρου 18, παράγραφος 1, ΕΚ, ως ένα είδος lex specialis σε σχέση με το άρθρο αυτό, αλλά όχι σε σχέση με το άρθρο 12 ΕΚ.

119. Επιπλέον, το Δικαστήριο με την απόφαση Grzelczyk τόνισε ότι, ενώ το άρθρο 3 της οδηγίας 93/96 ορίζει ότι η οδηγία αυτή δεν θεμελιώνει δικαίωμα χορηγήσεως, εκ μέρους του κράτους μέλους υποδοχής, οποιασδήποτε υποτροφίας σπουδών για σπουδαστές που έχουν δικαίωμα διαμονής, καμία διάταξη της οδηγίας αυτής δεν αποκλείει τη χορήγηση κοινωνικών παροχών στα πρόσωπα που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της [67].

120. Με άλλα λόγια, έστω και αν η οδηγία 93/96 δεν προβλέπει δικαίωμα σπουδαστικού βοηθήματος, ένα τέτοιο δικαίωμα μπορεί εντούτοις να αναγνωριστεί στους σπουδαστές που εμπίπτουν στην οδηγία αυτή δυνάμει άλλης διατάξεως του κοινοτικού δικαίου, όπως είναι το άρθρο 12 ΕΚ.

66 — Βλ., στο πνεύμα αυτό, αποφάσεις Grzelczyk, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 23, σκέψεις 37 έως 42, και Trojani, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 15, ιδίως σκέψεις 36, 37 και 43 έως 46 βλ. επίσης, στο ίδιο πνεύμα, απόφαση Bidar, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2, σκέψεις 36 και 47.

67 — Βλ. απόφαση Grzelczyk, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 23, σκέψη 39.

121. Ως προς το γεγονός ότι η σπουδάστρια που άσκησε την προσφυγή στο πλαίσιο της κύριας δίκης ήλθε «πρωτίστως προκειμένου να πραγματοποιήσει σπουδές», το αιτούν δικαστήριο παρατηρεί ότι είναι δυσχερές να προσδιοριστούν οι προθέσεις από τις οποίες εμφορούνται τα πρόσωπα που μεταβαίνουν στο κράτος μέλος υποδοχής. Επιπλέον, η ύπαρξη τέτοιων προθέσεων δεν έχει αποφασιστική σημασία ως προς τη δυνατότητα εφαρμογής της οδηγίας 93/96. Συνεπώς, δεν ασκεί επιρροή στην υπό κρίση υπόθεση.

122. Από τα ανωτέρω συνάγεται ότι το άρθρο 3 της οδηγίας 93/96 δεν εμποδίζει υπήκοο κράτους μέλους που διαμένει νομίμως στο έδαφος άλλου κράτους μέλους να επικαλεστεί, κατά τη διάρκεια της διαμονής του αυτής, την αρχή της ίσης μεταχειρίσεως που κατοχυρώνει το άρθρο 12, πρώτο εδάφιο, ΕΚ προκειμένου να διεκδικήσει, στο κράτος μέλος υποδοχής, σπουδαστικό βοήθημα όπως είναι αυτό που αποτελεί το αντικείμενο της κύριας δίκης, έστω και αν το δικαίωμά του διαμονής στηρίζεται στην οδηγία αυτή.

123. Απομένει να εξεταστεί, ως προς το τρίτο ερώτημα, σκέλη β΄, γ΄, και δ΄, και το τέταρτο ερώτημα, αν το άρθρο αυτό παρέχει τη δυνατότητα στα κράτη μέλη να μη χορηγούν αυτό το σπουδαστικό βοήθημα στους υπηκόους άλλων κρατών μελών παρά μόνο μετά τη συμπλήρωση πέντε ετών διαμονής.

124. Από την απόφαση Bidar συνάγεται ότι, μολονότι τα κράτη μέλη καλούνται να επιδείξουν, κατά την οργάνωση και την εφαρμογή των συστημάτων τους κοινωνικής πρόνοιας, ορισμένο βαθμό οικονομικής αλληλεγγύης προς τους υπηκόους άλλων κρατών μελών, κάθε κράτος μέλος μπορεί να μεριμνά ούτως ώστε η χορήγηση ενισχύσεων για την κάλυψη των δαπανών συντηρήσεως σπουδαστών που προέρχονται από άλλα κράτη μέλη να μην καταλήγει να αποτελεί υπερβολικό βάρος το οποίο θα μπορούσε να έχει συνέπειες στο συνολικό επίπεδο της ενισχύσεως που μπορεί να χορηγήσει το κράτος αυτό [68].

125. Όπως τόνισε το Δικαστήριο με την ανωτέρω απόφασή του, μπορεί να είναι θεμιτή η χορήγηση από ένα κράτος μέλος ενισχύσεων για την κάλυψη των δαπανών διαβιώσεως σπουδαστών από άλλα κράτη μέλη αποκλειστικά στους σπουδαστές που απέδειξαν ορισμένου βαθμού ένταξη στην κοινωνία του κράτους αυτού [69].

126. Εντούτοις, το Δικαστήριο επισήμανε ότι ένα κράτος μέλος δεν μπορεί να απαιτεί από τους σπουδαστές να αποδεικνύουν την ύπαρξη δεσμού με την αγορά του εργασίας [70], απαίτηση η οποία, σε πλειάδα άλλων περιπτώσεων, έκρινε ότι είναι νόμιμη σε σχέση με τις κοινωνικές παροχές [71].

127. Με την απόφασή του Bidar, το Δικαστήριο έκρινε ότι η ύπαρξη ορισμένου βαθμού εντάξεως στην κοινωνία μπορεί να θεωρηθεί ότι αποδεικνύεται από το γεγονός ότι ο εν λόγω σπουδαστής διέμεινε για ορισμένο χρονικό διάστημα στο κράτος μέλος υποδοχής. Το Δικαστήριο δέχτηκε ότι η τριετής διαμονή που απαιτούσε ως προϋπόθεση η επίμαχη στο πλαίσιο της ανωτέρω υποθέσεως εθνική νομοθεσία αποτελούσε εύλογο χρονικό διάστημα [72].

128. Το ζήτημα που τίθεται στην υπό κρίση υπόθεση είναι αν, υπό το φως της ανωτέρω αποφάσεως, η προϋπόθεση της πενταετούς διαμονής ανταποκρίνεται στον θεμιτό σκοπό να εξασφαλιστεί ότι ο αιτών την ενίσχυση αποδεικνύει ορισμένου βαθμού ένταξη στην κοινωνία. Όπως τόνισαν πολλές κυβερνήσεις με τις παρατηρήσεις τους, τα κράτη μέλη διαθέτουν ευρεία εξουσία εκτιμήσεως ως προς τα κριτήρια που χρησιμοποιούν για την

68 — Σκέψη 56 της αποφάσεως αυτής (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2) με παραπομπή στην απόφαση Grzelczyk, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 23, σκέψη 44.

69 — Σκέψη 57 της αποφάσεως αυτής. Βλ., στο ίδιο πνεύμα, απόφαση Morgan and Bucher, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 28, σκέψη 43 βλ. επίσης, όσον αφορά αυτό το κριτήριο στην περίπτωση συντάξεως χορηγούμενης σε αμάχους θύματα πολέμου ή καταστολής, αποφάσεις της 26ης Οκτωβρίου 2006, C-192/05, Tas-Hagen και Tas (Συλλογή 2006, σ. I-10451, σκέψη 34), και της 22ας Μαΐου 2008, C-499/06, Nerkowska (που δεν έχει δημοσιευθεί ακόμη στη Συλλογή, σκέψη 37).

70 — Απόφαση Bidar, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2, σκέψη 58.

71 — Βλ., μεταξύ άλλων, αποφάσεις D'Hoop, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 57, σκέψη 38, και Collins, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16, σκέψη 67.

72 — Βλ, στο ίδιο πνεύμα, σκέψεις 59 έως 61 της αποφάσεως αυτής (προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2).

εκτίμηση του βαθμού εντάξεως οσάκις πρόκειται για κοινωνική παροχή όπως είναι το σπουδαστικό βοήθημα που αποτελεί αντικείμενο της κύριας δίκης. Εντούτοις, υποχρεούνται ταυτόχρονα να συμμορφώνονται με τα όρια που θέτει το κοινοτικό δίκαιο, και ιδίως με την αρχή της αναλογικότητας [73].

129. Είναι προφανές ότι τα κράτη μέλη έχουν, σε ορισμένο βαθμό, τη δυνατότητα να εφαρμόζουν γενικές προϋποθέσεις που δεν απαιτούν έναν πλέον εξατομικευμένο έλεγχο, όπως η επίμαχη στο πλαίσιο της υποθέσεως Bidar προϋπόθεση της τριετούς διαμονής. Πάντως, από τη νομολογία του Δικαστηρίου συνάγεται επίσης ότι η προβλεπόμενη προϋπόθεση δεν πρέπει να έχει έναν τόσο γενικό χαρακτήρα ώστε να στερεί συστηματικά τους σπουδαστές, ανεξαρτήτως του πραγματικού βαθμού εντάξεώς τους στην κοινωνία, από τη δυνατότητα να πραγματοποιήσουν τις σπουδές τους υπό τις αυτές προϋποθέσεις με αυτές που ισχύουν για τους υπηκόους του κράτους μέλους υποδοχής. Με άλλα λόγια, το χρησιμοποιούμενο κριτήριο πρέπει να είναι αντιπροσωπευτικό του βαθμού εντάξεως στην κοινωνία [74].

130. Φρονώ ότι τούτο δεν συμβαίνει στην περίπτωση της προϋποθέσεως της πενταετούς διαμονής, δεδομένου ότι μπορεί ευλόγως να θεωρηθεί ότι ένας μεγάλος αριθμός σπουδαστών μπορεί να έχει ενταχθεί σε μεγάλο βαθμό στην κοινωνία πολύ πριν τη συμπλήρωση αυτού του χρονικού διαστήματος. Ειδικότερα, τούτο ισχύει για τους σπουδαστές οι οποίοι, όπως η J. Förster, άσκησαν και επαγγελματικές δραστηριότητες στο κράτος μέλος υποδοχής πέραν των σπουδών τους. Πράγματι, όπως τόνισε η J. Förster, μία προϋπόθεση πενταετούς διαμονής ενδέχεται να εμποδίσει τους σπουδαστές, που κάνουν χρήση του δικαιώματός τους να μεταβούν σε άλλο κράτος μέλος και να πραγματοποιήσουν σπουδές σε αυτό, να επωφεληθούν, σε σχέση με τα σπουδαστικά βοηθήματα, του δικαιώματος ίσης μεταχειρίσεως το οποίο έχουν ως πολίτες της Ενώσεως, ανεξαρτήτως του πραγματικού δεσμού που ενδεχομένως δημιούργησαν με την κοινωνία του κράτους μέλους υποδοχής. Φρονώ ότι η προϋπόθεση αυτή δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συνάδει προς την αρχή της αναλογικότητας.

131. Είναι αληθές ότι η οδηγία 2004/38 ουδόλως υποχρεώνει τα κράτη μέλη να χορηγούν σπουδαστικά βοηθήματα προτού ο ενδιαφερόμενος αποκτήσει δικαίωμα μόνιμης διαμονής και, ως εκ τούτου, προτού παρέλθει πενταετία. Εντούτοις, πέραν του ότι η εν λόγω οδηγία δεν έχει εφαρμογή στην υπό κρίση υπόθεση, δεν μπορεί να θίξει τις απαιτήσεις που απορρέουν από το άρθρο 12 ΕΚ και από τη γενική αρχή της αναλογικότητας.

73 — Βλ., στο ίδιο πνεύμα, αποφάσεις Tas-Hagen and Tas, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 69, σκέψη 36, Morgan and Bucher, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 28, σκέψη 46, της 11ης Σεπτεμβρίου 2007, C-76/05, Schwarz και Gootjes-Schwarz (Συλλογή 2007, σ. I-6849, σκέψη 79), και Nerkowska, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 69, σκέψη 38.

74 — Βλ., στη συνάφεια αυτή, το σκεπτικό της αποφάσεως Bidar, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 2, σκέψεις 61 και 62, σε σχέση με την απαίτηση της εγκαταστάσεως του σπουδαστή στο κράτος μέλος υποδοχής, και απόφαση Morgan and Bucher, προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 28, σκέψη 46.

132. Πάντως, μία περίοδος διαμονής επί πέντε συναπτά έτη στο κράτος μέλος υποδοχής αποτελεί το ανώτατο όριο μέχρι συμπληρώσεως του οποίου μπορεί σε κάθε περίπτωση να υποστηριχθεί ότι ένας σπουδαστής που πραγματοποιεί σπουδές σε άλλο κράτος μέλος δεν απέδειξε ότι έχει ενταχθεί επαρκώς στην κοινωνία του κράτους αυτού προκειμένου να πληροί τις απαιτούμενες προϋποθέσεις για να τύχει της αυτής μεταχειρίσεως, όπως προβλέπει το άρθρο 12 ΕΚ, σε σχέση με κοινωνικές παροχές όπως είναι τα σπουδαστικά βοηθήματα.

133. Οσάκις σπουδαστής διαμένει επί τριετία στο κράτος μέλος υποδοχής, όπως εν προκειμένω, θα ήταν αντίθετο προς την αρχή της αναλογικότητας, μολονότι δεν έχει συμπληρωθεί η πενταετία, να απορριφθεί το αίτημά του για χορήγηση σπουδαστικού βοηθήματος, εφόσον μπορεί να πιθανολογήσει ότι έχει ενταχθεί κατά τρόπο ουσιαστικό στην κοινωνία του κράτους μέλους υποδοχής.

134. Τέλος, φρονώ ότι η ανωτέρω επιχειρηματολογία δεν πρέπει να επηρεαστεί από το γεγονός ότι η προϋπόθεση της διαμονής επιβάλλεται μόνο στους υπηκόους άλλων κρατών μελών. Όπως τόνισε η Επιτροπή, είναι θεμιτό να θεωρείται ότι οι υπήκοοι κράτους μέλους έχουν πραγματικό δεσμό με την κοινωνία του κράτους αυτού.

135. Συνεπώς, στο τέταρτο ερώτημα, σκέλη β΄, γ΄, και δ΄, καθώς και στο τέταρτο ερώτημα προσήκει η απάντηση ότι το άρθρο 12 ΕΚ, σε συνδυασμό με την αρχή της αναλογικότητας, εμποδίζει ένα κράτος μέλος να αρνηθεί την καταβολή σπουδαστικού βοηθήματος, όπως είναι το επίμαχο εν προκειμένω, σε σπουδαστή από άλλο κράτος μέλος που δεν ασκεί οικονομική δραστηριότητα και διαμένει νομίμως επί τριετία στο κράτος μέλος υποδοχής για τον λόγο ότι δεν διαμένει επί πενταετία στο κράτος μέλος υποδοχής πριν από την έναρξη της οικείας περιόδου σπουδών, εφόσον από άλλους παράγοντες, των οποίων τη συνδρομή πρέπει να αποδείξει ο σπουδαστής με πρόσφορα μέσα, συνάγεται ότι υπάρχει ουσιαστική ένταξή του στην κοινωνία του κράτους μέλους υποδοχής.

Δ — Το πέμπτο ερώτημα που αφορά την ασφάλεια δικαίου

1. Κύρια επιχειρήματα των μετεχόντων στη διαδικασία

136. Η J. Förster υποστηρίζει ότι τόσο το επίμαχο ένταλμα επιστροφής της χρηματοδοτήσεως όσο και η προσφυγή που άσκησε κατ' αυτού προηγήθηκαν του κατευθυντήριου κανόνα της 9ης Μαΐου 2005. Η αρχή της ασφάλειας δικαίου και το άρθρο 6 τα Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για την Προάσπιση των

Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών απαγορεύουν τη θέσπιση κανόνων που περιορίζουν τα δικαιώματά της μετά την επίκληση από αυτήν του άρθρου 12 ΕΚ [75].

137. Στο ίδιο πνεύμα, η Επιτροπή προτείνει να δοθεί αρνητική απάντηση στο πέμπτο ερώτημα υποστηρίζοντας ότι το εθνικό δικαστήριο, οσάκις προβαίνει στην ερμηνεία κανόνων του εθνικού του δικαίου, πρέπει να λαμβάνει υπόψη τις γενικές αρχές δικαίου, ιδίως την αρχή της ασφάλειας δικαίου και την αρχή της μη αναδρομικότητας.

138. Η Ολλανδική, η Γερμανική και η Αυστριακή Κυβέρνηση υποστηρίζουν, αφετέρου, ότι, μολονότι η απόφαση του Δικαστηρίου παρέχει τη δυνατότητα σε πρόσωπα να αντλούν αναδρομικά από το άρθρο 12 ΕΚ περισσότερα δικαιώματα από αυτά που κατά το παρελθόν γινόταν δεκτό ότι μπορούσαν να αντλήσουν, ωστόσο μπορούν επίσης να επιβληθούν ορισμένες προϋποθέσεις στην εφαρμογή της αποφάσεως αυτής σε περιόδους του παρελθόντος. Κατά την Ολλανδική Κυβέρνηση, τούτο είναι σύμφωνο προς την απόφαση Collins [76].

2. Εκτίμηση

139. Θα εξετάσω το πέμπτο ερώτημα για λόγους πληρότητας, παρά τις απαντήσεις που έδωσα στα προηγούμενα ερωτήματα. Από τη διάταξη περί παραπομπής συνάγεται ότι το αιτούν δικαστήριο ζητεί κατ' ουσίαν να διευκρινιστεί αν η αρχή της ασφάλειας δικαίου, όπως αυτή εφαρμόστηκε στην υπόθεση Collins, εμποδίζει τις ολλανδικές αρχές να αρνηθούν τη χορήγηση σπουδαστικού επιδόματος για το δεύτερο εξάμηνο του 2003, επικαλούμενες την προϋπόθεση της συνεχούς διαμονής του κατευθυντήριου κανόνα της 9ης Μαΐου 2005, ο οποίος εκδόθηκε κατόπιν της δημοσιεύσεως Bidar, αν αυτός ο κατευθυντήριος κανόνας αναγνωρίζει περισσότερα δικαιώματα —εν προκειμένω, την πρόσβαση με ευνοϊκότερους όρους στα σπουδαστικά βοηθήματα— απ' ό,τι στο παρελθόν. Κατά το παρελθόν, τα σπουδαστικά βοηθήματα χορηγούνταν μόνο στους σπουδαστές από άλλα κράτη μέλη που είχαν το σχετικό δικαίωμα βάσει των άρθρων 39 ΕΚ και 43 ΕΚ.

75 — Η J. Förster παραπέμπει στην απόφαση που εξέδωσε στις 8 Δεκεμβρίου 1994 το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου επί της υποθέσεως Ελληνικά Διυλιστήρια Στραν και Στρατής Ανδρεάδης κατά Ελλάδος (σειρά Α αριθ. 301-Β).

76 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16.

140. Η αρχή της ασφάλειας δικαίου αποτελεί θεμελιώδη αρχή του κοινοτικού δικαίου η οποία απαιτεί, στους τομείς που διέπει το κοινοτικό δίκαιο, οι ρυθμίσεις να είναι σαφείς και ακριβείς, για να μπορούν τα υποκείμενα δικαίου να γνωρίζουν κατά τρόπο αναμφίλεκτο τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους. Η εν λόγω αρχή σκοπεί στην εξασφάλιση του προβλέψιμου των καταστάσεων και των έννομων σχέσεων που διέπει το κοινοτικό δίκαιο [77]. Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο έκρινε, με την απόφασή του Collins, ότι η εφαρμογή μιας προϋποθέσεως διαμονής από τις εθνικές αρχές πρέπει να στηρίζεται σε σαφή και γνωστά εκ των προτέρων κριτήρια [78].

141. Εντούτοις, από τη νομολογία του Δικαστηρίου συνάγεται επίσης ότι έχει σημασία να εξετάζεται το αν ο εν λόγω κανόνας παράγει θετικές ή αρνητικές συνέπειες για τους ιδιώτες. Στην περίπτωση κανόνων που επιβάλλουν υποχρεώσεις στους ιδιώτες, η αυστηρή τήρηση των απαιτήσεων που απορρέουν από την αρχή της ασφάλειας δικαίου και της προστασίας του ατόμου έχει, όπως είναι φυσικό, ιδιαίτερη σημασία [79].

142. Κατά συνέπεια, φρονώ ότι η αρχή της ασφάλειας δικαίου και της προστασίας του ατόμου δεν εμποδίζουν την αναδρομική εφαρμογή ενός κανόνα στον βαθμό που η εφαρμογή αυτή περιάγει τον ενδιαφερόμενο σε ευνοϊκότερη νομική κατάσταση [80].

143. Συνεπώς, στο πέμπτο ερώτημα προσήκει η απάντηση ότι η αρχή της ασφάλειας δικαίου δεν εμποδίζει ένα κράτος μέλος να εφαρμόζει έναν κανόνα, όπως είναι ο κατευθυντήριος κανόνας της 9ης Μαΐου 2005, σε περιόδους του παρελθόντος, αν η εφαρμογή αυτή περιάγει τον ενδιαφερόμενο σε ευνοϊκότερη νομική κατάσταση.

77 — Βλ., στη συνάφεια αυτή, αποφάσεις της 21ης Ιουνίου 1988, 257/86, Επιτροπή κατά Ιταλίας (Συλλογή 1988, σ. 3249, σκέψη 12), και της 14ης Απριλίου 2005, C-110/03, Βέλγιο κατά Επιτροπής (Συλλογή 2005, σ. I-2801, σκέψη 30).

78 — Προπαρατεθείσα στην υποσημείωση 16, σκέψη 72.

79 — Βλ., στο πνεύμα αυτό, αποφάσεις της 15ης Δεκεμβρίου 1987, 239/86, Ιρλανδία κατά Επιτροπής (Συλλογή 1987, σ. 5271, σκέψη 17), της 13ης Φεβρουαρίου 1996, C-143/93, Van Es Douane Agenten (Συλλογή 1996, σ. I-431, σκέψη 27), και της 7ης Ιουνίου 2005, C-17/03, Vereniging voor Energie, Milieu en Water κ.λπ. (Συλλογή 2005, σ. I-4983, σκέψη 80).

80 — Η απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου την οποία επικαλείται η J. Förster και παρατίθεται στην υποσημείωση 75, με την οποία το δικαστήριο αυτό έκρινε ότι συντρέχει παραβίαση του άρθρου 6, παράγραφος 1, της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών, δεν είναι, κατά την άποψή μου, κρίσιμη εν προκειμένω, διότι αφορά μία μορφή εμπλοκής της νομοθετικής εξουσίας στον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης προκειμένου να επηρεαστεί η δικαστική επίλυση μιας διαφοράς (βλ. σκέψεις 49 και 50 της αποφάσεως αυτής).

V — Πρόταση

144. Ως εκ τούτου, προτείνω στο Δικαστήριο να αποφανθεί ως εξής επί των προδικαστικών ερωτημάτων του Centrale Raad van Beroep:

«— Το άρθρο 7 του κανονισμού (ΕΟΚ) 1251/70 της Επιτροπής, της 29ης Ιουνίου 1970, περί του δικαιώματος των εργαζομένων να παραμένουν εντός ενός κράτους μέλους μετά την άσκηση σε αυτό ορισμένης εργασίας, δεν έχει εφαρμογή σε σπουδαστή ο οποίος βρίσκεται σε μια κατάσταση όπως είναι αυτή που αποτελεί το αντικείμενο της κύριας δίκης στον βαθμό που ο εν λόγω σπουδαστής δεν εμπίπτει σε καμία από τις κατηγορίες των εργαζομένων του άρθρου 2 του κανονισμού αυτού.

— Ένας σπουδαστής που βρίσκεται σε μία κατάσταση όπως είναι αυτή που αποτελεί το αντικείμενο της κύριας δίκης μπορεί, κατ' αρχήν, να επικαλεστεί στο κράτος μέλος υποδοχής το δικαίωμα, το οποίο έχει δυνάμει του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68 του Συμβουλίου, της 15ης Οκτωβρίου 1968, περί της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων στο εσωτερικό της Κοινότητας, λόγω της ιδιότητάς του ως κοινοτικού εργαζομένου, να τυγχάνει των αυτών κοινωνικών πλεονεκτημάτων με αυτά που τυγχάνει ένας ημεδαπός εργαζόμενος προκειμένου να λάβει σπουδαστικό βοήθημα όπως αυτό που αποτελεί το αντικείμενο της κύριας δίκης. Εντούτοις, εναπόκειται, σε τελευταία ανάλυση, στο εθνικό δικαστήριο να διαπιστώσει αν στη συγκεκριμένη υπόθεση συντρέχουν στην πράξη οι διάφορες προϋποθέσεις σε σχέση με τη διατήρηση της ιδιότητας του εργαζομένου κατά τη λήξη της σχέσεως εργασίας.

— Το άρθρο 3 της οδηγίας 93/96/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 29ης Οκτωβρίου 1993, σχετικά με το δικαίωμα διαμονής των σπουδαστών, δεν εμποδίζει τον υπήκοο κράτους μέλους που διαμένει νομίμως από ορισμένου χρόνου στο έδαφος άλλου κράτους μέλους να επικαλεστεί, κατά τη διάρκεια της διαμονής του αυτής, την αρχή της ίσης μεταχειρίσεως που κατοχυρώνει το άρθρο 12, πρώτο εδάφιο, ΕΚ προκειμένου να διεκδικήσει, στο κράτος μέλος υποδοχής, σπουδαστικό βοήθημα όπως είναι αυτό που αποτελεί το αντικείμενο της κύριας δίκης, έστω και αν το δικαίωμά του διαμονής στηρίζεται στην οδηγία αυτή.

— Το άρθρο 12 ΕΚ, σε συνδυασμό με την αρχή της αναλογικότητας, απαγορεύει σε κράτος μέλος να αρνηθεί τη χορήγηση σπουδαστικού βοηθήματος, όπως είναι το επίμαχο εν προκειμένω, σε σπουδαστή από άλλο κράτος μέλος που δεν ασκεί οικονομική δραστηριότητα και διαμένει νομίμως επί τριετία στο κράτος μέλος υποδοχής για τον λόγο ότι δεν διέμενε επί πενταετία στο κράτος μέλος υποδοχής πριν από την έναρξη της οικείας περιόδου σπουδών, εφόσον από άλλους παράγοντες, των οποίων τη συνδρομή πρέπει να αποδείξει ο σπουδαστής με πρόσφορα μέσα, συνάγεται ότι υπάρχει ουσιαστική ένταξή του στην κοινωνία του κράτους μέλους υποδοχής.

— Η αρχή της ασφάλειας δικαίου δεν εμποδίζει ένα κράτος μέλος να εφαρμόζει έναν κανόνα, όπως είναι ο κατευθυντήριος κανόνας της 9ης Μαΐου 2005, σε περιόδους του παρελθόντος, αν η εφαρμογή αυτή περιάγει τον ενδιαφερόμενο σε ευνοϊκότερη νομική κατάσταση.»